

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК
VIII

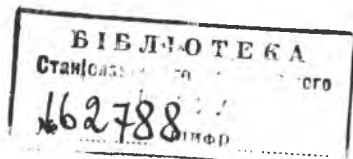
ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КНІВ—1967

П
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

49
Д44

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК VIII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

У восьмому випуску «Діалектологічного бюлетеня» висвітлюються питання фонетики, морфології, синтаксису, лексики і фразеології ряду говорів української мови. Увага авторів зосереджується на середньонадніпрянських, західнонадністрянських, наддунайських, подільських (середньонадбузьких), буковинських та інших говорах.

До збірника додається «Інструкція для складання карт до Діалектологічного атласа української мови».

Редакційна колегія:

Н. Й. Бовтрук, В. М. Брахнов, І. О. Варченко (секретар), Ф. Т. Жилко (відповідальний редактор)

Диалектологический бюллетень, выпуск VIII
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *М. В. Путря*

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректори *Ю. Є. Григор'єв, В. А. Зіпа, В. Є. Дементьєва*

БФ 15406. Зам. № 189. Вид. № 364. Тираж 600. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 7 + вкладка. Умовн. друк. аркушів 7 + вкладка. Обліково-видавн. аркушів 8,049.

Підписано до друку 18.VIII. 1961 р. Ціна 48 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

Ф. Т. ЖИЛКО

ПИТАННЯ ФОНОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Давно вже пробиває собі шлях фонологічний аспект у дослідженнях звукової природи мови і діалектів. Проте й досі частина мовознавців не визнає фонологічного аспекту, а термін «фонема» дехто схильний уважати майже схоластичною вигадкою, не розуміючи, що розвиток мовознавчої науки невблаганно повертає стрілку досліджень у бік таких узагальнень сутності звукової природи мови і діалектів, які вимагають нового аспекту дослідження. Ми є свідками того, як щодалі більше постає нових питань, як насуваються нові проблеми, що не можуть бути розв'язані з додержанням застарілих уявлень про «типові звуки» мови або діалекту. Тільки в світлі фонологічного аспекту можна успішно досліджувати ці питання і проблеми.

Деякі мовознавці, як-от Л. Р. Зіндер¹, радять назву «фонологічний» застосувати тільки для означення суто структуралістичного розуміння звукових явищ, а натомість запровадити термін «фонематичний». Нам здається, що цієї заміни не варто робити, тим більше, що структуралістичні уявлення і побудови ми заперечуємо, а термін «фонологічний» на означення нового аспекту дослідження в мовознавстві вже усталився і має свою традицію.

У цій статті ми торкнемося тільки деяких питань і окремих лише проблем, що впливають з фонологічного аспекту дослідження звукової природи діалектів української мови. Щодо фонологічного аспекту дослідження ми виходимо з того розуміння сутності фонем, яку вже мали нагоду висвітлити²; водночас ми висуваємо ще кілька поглядів на сутність діалектної фонем та вияв її в говорах української мови.

Ще наприкінці 20-х років нашого століття стало зрозумілим, що дослідження фонетики українських діалектів необхідно проводити в фонологічному аспекті. Найпоказовішим щодо цього

¹ Л. Р. Зіндер, *Общая фонетика*, Л., 1960, стор. 14.

² Див. Ф. Т. Жилко, *Діалектні відмінності голосних фонем української мови*, ж «Українська мова в школі», 1960, № 4.

був виступ О. Синявського³, який гостро засудив прояви суб'єктивно-імпресіоністичного підходу в дослідженні звуків українських діалектів. Про потребу застосувати фонологічний аспект у вивченні фонетики української мови, зокрема її діалектів, писала і О. Курило⁴, полемізуючи з О. Синявським щодо визначення фонем української мови.

«Нове вчення» про мову М. Я. Марра не мало по суті нічого нового і конструктивного щодо вивчення мовних звуків і навіть загальмувало застосування фонологічного аспекту в дослідженні мов і діалектів.

Після мовознавчої дискусії 1950 р. була проведена, як відомо, дискусія з питань фонології⁵, що звелася до виступів про головне поняття в фонологічному аспекті дослідження мовних звуків — фонему. У підсумковій редакційній статті заперечення зазнав навіть сам термін «фонема» і вважалося за краще оперувати, як було досі, поняттям типового звука. У цій редакційній статті взагалі заперечувався фонологічний аспект у дослідженні мовних звуків.

Однак мовознавці не тільки не відмовилися від поняття фонем в дослідженні звукової природи мови, а за час, що минув після згаданої фонологічної дискусії, були спроби далі розвивати теорію фонем. На сторінках наукових видань було опубліковано ряд статей з різних фонологічних питань. Окремі дослідники почали застосовувати фонологічний аспект у вивченні фонетики української мови. Після того, як 1951 р. з'явився ґрунтовний опис фонем української літературної мови М. Ф. Наконечного⁶, вийшла праця Л. І. Прокопової «Приголосні фонем української літературної мови» (К., 1958), а також статті І. І. Ковалика, І. З. Петличного та інших про фонем української мови.

Значно гірший стан з дослідженням діалектів української мови в фонологічному аспекті. Як не дивно, інерція старого тут надто сильна. А здається, що в діалектологічних студіях, основаних на багатющому фактичному матеріалі, як правило, зовсім новому, насамперед повинне було виявитися прогресивне в методах дослідження мови.

У сучасних дослідженнях з української діалектології, так само як і з діалектології інших східнослов'янських мов, майже не помітно того суб'єктивно-імпресіоністичного підходу і гонитви за відкриттям «нових», ще невідомих звуків, як це було в деся-

---

³ О. Синявський, З української діалектології, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929.

⁴ О. Курило, До поняття «фонема», «Збірник секції граматики української мови», кн. I, К., 1930.

⁵ Див. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1952—1953.

⁶ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951 (розділ «Фонетика»).

тих і двадцятих роках. У сучасних працях з української діалектології панують уявлення про типовий звук і його відтінки. Щоправда, часто це прикривається терміном «фонема». Не можна заперечувати того, що ці нові дослідження часом мають неабияку вартість у науці. Вага їх хоч би в тому, що вони вводять у наукове дослідження нові невідомі факти з українських діалектів і спостереження над ними. Проте стосовно до фонетики ці дослідження в теоретичному плані аж ніяк не рухають уперед нашу наукову думку.

Ми, в основному, заперечуємо ряд хибних структуралістичних поглядів та уявлень про фонему. Теорія фонемі в структуралістів ґрунтується на розриві суто фонемних і нефонемних ознак, що призводить до різних ідеалістичних побудов. Для структуралістів фонема — це сума тільки певних диференційних ознак. Усі інші риси конкретних звуків не беруться до уваги. Отже, по суті заперечується те реальне буття звуків, яке є формою вияву фонем, не беруться до уваги всі ті численні звукові переходи між фонемами, які можуть за певних умов лягти в основу виникнення нових фонем.

Значно ближчі до розкриття природи фонемі лєнінградська і, частково, московська школи фонетистів. Щоправда, лєнінградська школа фонетистів ще й досі перебуває під впливом деякого психологізму в своїх уявленнях про фонему. Московська ж школа фонетистів будує свою теорію фонемі залежно від деяких структуралістичних впливів. Нам здається, що теорію фонемі треба ґрунтувати не тільки на нашому сприйманні звуків, як це робить лєнінградська школа, і що в усьому не можна виходити лише з ролі фонемі в морфемах, як це вважають московські фонетисти, а йти насамперед від того, що в мові є узагальнені звукові одиниці будови слова і його частин (морфем). Як звукова одиниця будови слова і його морфем — фонема неподільна. Проте реально в бутті певної мови або діалекту фонема виявляється різною кількістю близько споріднених звуків. Неподільність і цілісність фонемі як звукової одиниці будови слова і його частини ґрунтується на спорідненості та артикуляційно-акустичній єдності тих конкретних звуків, що є її виявами. Як певна звукова одиниця фонема виявляється в різних близько споріднених звуках. Ці конкретні звуки — в яви фонемі — залежать від різних позицій і впливів артикуляції сусідніх звуків, а часом також сусідніх складів. Отже, фонемою називається неподільна звукова одиниця будови слів і частин їх (морфем), яка виявляється в ряді, або групі, близько споріднених звуків.

Як певні звукові одиниці фонемі розрізняються нашим сприйманням за порівняно небагатьма артикуляційно-акустичними ознаками, що називаються фонемними рисами (диференційні ознаки). Фонемні риси нерозривно пов'язані з усіма іншими артикуляційно-акустичними рисами тих близько спорід-

нених груп звуків, що виступають як звукові одиниці будови слів і частин їх. Крім фонемних рис, мовні звуки мають ще багато різних артикуляційно-акустичних ознак, або рис. Ознаками фонему не можна вважати тільки самі фонемні риси. Фонему в її конкретному вияві характеризує сукупність як фонемних, так і нефонемних, артикуляційно-акустичних рис. А відрізняються фонему одна від одної тільки фонемними рисами.

Кожна фонему має своє звукове поле, або звуковий ряд, — сукупність усіх тих звуків, що в різних позиціях і за різних умов артикуляції (згідно з фонетичними законами мови або діалекту) є її виявом як окремої звукової одиниці будови слів і морфем.

Серед складників звукового поля фонему є звуки, в яких найвиразніше виявляються її фонемні риси. Ці звуки є основним виявом фонему, тобто належать до ядра фонему. Основний вияв фонему виступає в так званих сильних позиціях. Усі інші вияви фонему, що є складниками її звукового ряду (поля), мають порівняно менш виражені фонемні риси і виступають у так званих слабких позиціях, — це позиційно-комбінаторні вияви фонему. За певних умов позиційно-комбінаторні вияви фонему можуть наближатися до виявів інших фонем або й збігатися з складниками звукового поля інших фонем, переходячи вже до цих фонем.

Складники основного вияву фонему, тобто її ядра, теж мають свої позиційні відмінності, тільки вони незначні й малопомітні. Проте можливі й такі випадки, коли фонему залежно від походження має досить виявлені відмінності складників свого ядра. Це так звані генетичні відміни основного вияву фонему. Позиційно-комбінаторні вияви фонему також мають свої генетичні відмінності.

Одним з основних завдань у дослідженні звукової природи діалектів є визначення складу їхніх фонем.

Фонему діалектів порівняно з нормою літературної мови становлять окремі фонетичні одиниці. Адже ж фонему літературної мови з усіма особливостями їхніх звукових полів, зокрема з своїми основними виявами, є також і фонемами того діалекту, що став основою літературної мови. З погляду історії фонему літературної мови стоять у тому ж самому ряду, що й фонему будь-якого діалекту цієї ж мови. Різниця між ними лише та, що фонему літературної мови набувають загальнонародного поширення, отже, впливають і на діалектні фонему або й зовсім їх витискають та заступають.

Діалектні фонему, як і фонему літературної мови, є виявом фонетики мови народу. Специфічність діалектних фонем характеризує фонетичні особливості діалектів. Кожний діалект має свої відмінності в фонемах, в особливостях виявлення і в чергу-

ванні їх та ін. Це те особливе в діалекті, що становить специфіку діалектної, сказати б, фонетики. Проте кожний діалект з погляду єдиної мови народу не має окремої фонетики. Фонетика діалектів — це часткове, місцеве в фонетиці мови народу, яка знаходить своє найпоширеніше виявлення в фонетиці літературної мови. Єдино правильним поглядом щодо сутності фонем як літературної мови, так і діалектів є історичний, тобто генетичний. В історії мови народу в усіх її діалектних видозмінах одні фонемні виникли раніше, інші пізніше, окремі фонемні зникають, інші тільки народжуються. Поширеність фонем в мові народу, її належність до літературної мови не може правити за підставу її нібито основоположності.

Визначення, що діалектні фонемні — це варіанти, або видозміни, фонем літературної мови є, з нашого погляду, цілком умовним. Це визначення вживається для зручності аналізу фонем народної мови, для зіставлення їх. Іншого розуміння тут і не може бути.

Як відомо, діалекти можуть мати більшу або меншу кількість фонем, ніж у літературній мові. Може бути й таке, що основний вияв діалектної фонемні відмінний від вияву її в літературній мові або що позиційно-комбінаторні вияви її більш чи менш відрізняються від фонемні літературної мови.

Діалекти української мови мають кілька фонем, відмінних від тих, які характерні для літературної мови. У карпатських говірках є фонемна **ы** (**ы**), що становить продовження спільнослов'янської **ы**, напр.: **мы** (займенник 1-ї ос. мн.) — *дай ми* (мені). У північних говорах є голосні неоднорідного творення («дифтонги»): лабіалізовані **уо**, **уе**, **уи**, **уі**, **уо̣**, **у̣е̣**, **у̣й̣**, **у̣і̣** і нелабіалізовані **іе** (**іе**). Як правило, всі ці фонемні виступають у наголошених складах і лише зрідка (за аналогією) — в ненаголошених.

Лабіалізовані голосні неоднорідного творення зустрічаються тільки в закритих складах. Розрізняються вони, з одного боку, з фонемою **у** (при сильнішій лабіалізації), а з другого — з фонемами **о**, **е**, **и**, **і** (при меншій лабіалізації) залежно від того, елементи звукового поля якої фонемні є в другій частині їхньої артикуляції, напр.: **куо̣л** (від *копá*) — **куп** (від *кúпа*), **куо̣т** (тварина) — **кут** (місце стику площин), **муок** (від *мóкнуги*) — **мук** (від *мúка*), **суо̣п** (від *сопті*) — **суп** (страва), **груйб** (від *гребті*) — **груб** (від *гру́ба*), **суек** (рідина) — **сук** (паросток), **буик** (частина тіла, предмета) — **бик** (тварина), **вуил** (тварина) — **вил** (від *віла*), **куин'** (тварина) — **ки'н'** (від *кíнути*),

куїт (свійська тварина) — ки'т (морська тварина), куїт (тварина) — кі'т (замазка до вікон) і т. ін.

За посиленої лабіалізації цих голосних неоднорідного творення роль фонемного розрізнювання виконує більший або менший ступінь лабіалізації: к^уот — кут, в^уол — вул, с^уок — сук. Якщо лабіалізація менш виражена в голосних неоднорідного творення, то фонемною ознакою виступає наявність і відсутність лабіалізації: к^уин' — кин', б^уек — бек, б^уйк — бик і т. ін.

Занепадаючи, ці фонемні перетворюються на голосні однорідного творення: к^уот — кут, б^уек — бек, к^уин' — кін' і т. ін.

З другого боку, лабіалізовані фонемні неоднорідного творення чергуються з фонемою о в складах відкритих (як у літературній мові і — о) і ненаголошених закритих складах, напр.: в^уол — волá, як і в'іл — волá; н^уис — нóса, як і н'іс — нóса; н^уос — нóса — носкі; ст^уел — столá — стóлик і т. ін.

Серед лабіалізованих голосних неоднорідного творення є особливі голосні, вужчі й більшою мірою закриті, голосні з вищим власним тоном у позиції після м'яких приголосних: ^уо, ^уе, ^уй, ^уі. Ці голосні чергуються з е відкритих і ненаголошених закритих складів, напр.: т^уок — течу́, текла́, н^уес — несу́, с^уол — селá і т. ін. Саме те, що ^уо, ^уе і под. чергуються з е, як і попередні голосні неоднорідного творення з о, дозволяє зробити припущення, що вони є окремі фонемні. Однак це питання ми залишаємо поки що відкритим.

Нелабіалізована голосна неоднорідного творення іе в деяких північних говорах після твердих приголосних, які, власне, були колись м'якими і потім диспалаталізувались, а також після й має позиційний вияв ие. Фонема іе виявляється продовженням давньої наголошеної ъ або відповідником давньої е в нових закритих наголошених складах перед колись м'якими приголосними, тобто перед приголосними, що мали після себе ь. Є й такі північні говірки, в яких іе стало відповідником е в нових закритих складах (наголошених), напр.: в'іера (війіера), н'іена (пїена), ш'іест', с'іем — семи́, н'іес — неслá, в'іеу — велá, н'іек — пекла́, печу́ і под.

Ці голосні неоднорідного творення мають фонемне розрізнення з і, напр.: с'іена (від сіно) — с'ін'а (хустка), л'іеси (від

ліс) — л'іси (чоловік), с'їела (від сісти) — с'їла (сила), моїє кумі (куми') — моїей (моїюй) куміе і т. ін. Зрідка виявляється також розрізнення з е, напр.: бачиу іїе, вона іе (овруцькі говірки). Як окремі фонемні вони виступають і в чергуваннях аналогічно до чергувань і — е, напр.: с'їем — семі, п'їеч — п'їеч'і (п'їеч — п'їеч'і) і т. ін.

У частині північних говорів ще не визначилася сучасна фонема і української мови. Як відомо, ця фонема виступає в позиціях відповідно до давньої Ъ та голосних о, е в нових закритих складах. Фонема і витворилася в обох південних діалектних групах і є характерною ознакою фонемного складу сучасної української літературної мови. Однак у тих північних говорах, де ще більше розвинулося пом'якшення деяких приголосних (як-от передньозяичні та л) перед давньою і, виступає давнє розрізнування ы — і в новому вигляді и — і і збереглася давня фонема і, що має дуже обмежений позиційний вияв. Прослідки давнього фонемного розрізнення (в зміненому вигляді) и — і зберігаються тоді, коли фонема и (< ы) виступає показником морфологічних категорій, напр.: садй — сад'ї, котй — кот'ї, возй — воз'ї, носй — нос'ї, коли — кол'ї і т. ін.

Проте це фонемне розрізнування занепадає: воно зникає одночасно з зникненням пом'якшення приголосних перед давньою і.

М'які приголосні перед давньою і в частині північних говорів різною мірою виявляють тенденцію диспалаталізуватися. Під впливом сусідніх білоруських діалектів диспалаталізація приголосних була вповільнена, в окремих говорах виникли навіть явища, які її частково гальмували, а саме звукове поле давньої фонемні і захопило після губних і звукове поле давньої ы, напр.: мі, ві, міло, бістро, піл (порох) і т. ін. Шиплячі не цілком стверділи перед давньою і, тому й у цій позиції виявляється звук і, напр.: жіїто, жіїсто, жіїа і т. ін.

Зрозуміло, що в цих говорах не витворилася сучасна фонема и, як у деяких північних говорах і в усіх діалектах української мови. Можна сказати, що це початковий етап її формування. Є північні говори, що відбивають уже дальший етап становлення фонемні и.

Відмінностей у складі приголосних фонем між діалектами і сучасною літературною мовою порівняно мало. Більшість діалектів української мови не має фонемні ф. У деяких діалектах досить помітно виступає фонема г, яка в літературній мові виявляється обмежено. Ця фонема має розрізнення з к, що виразно виступає в деяких південно-західних говорах, напр.: г'ара — к'ара, г'ит (дід) — к'ит, г'іло (діло) — к'іло (тіло), х'ог'а (ходять) — х'ок'а (хочуть) і т. ін.

Як уже зазначалось, основний вияв фонем, її ядро, виступає в так званих сильних позиціях. Для голосних фонем сильними позиціями є наголошені склади після твердих приголосних (за винятком фонем *i*); приголосні фонем мають сильні позиції між голосними і на початку слова перед голосними.

В основних виявах фонем найвиразніше виступають фонемні риси, найсильніше діє фонемне розрізнення. Є такі фонемні риси, що розрізняються тільки в сильних позиціях; у слабких позиціях основні вияви їх різною мірою зберігають свої фонемні риси. Відомі фонемні риси, що в слабких позиціях утрачають свої фонемні риси і, отже, не розрізняються.

Основні вияви фонем (ядра їхніх звукових полів) бувають: 1) звичайні, що мало між собою відрізняються, і 2) роз'єднані, або розщеплені, що помітно відрізняються артикуляційно-акустичними рисами. Роз'єднані, або розщеплені, основні вияви фонем мають два різновиди: 1) генетично відмінні, 2) комбінаційно відмінні.

Генетично відмінні основні вияви фонем виступають тоді, коли фонема в сильній позиції має видозміни, залежні від звукових полів тих колишніх фонем, що лягли в її основу. Так, у частині північних говірок є генетичні вияви фонем *i^a* або *iⁱ* залежно від походження, напр.: *ти*, але *т'іхо*, *сиⁱн*, але *с'і^aн'і*. По суті тут ще немає остаточного злиття звукових полів тих фонем, з яких виникла особлива фонема *iⁱ* чи *i^a* частини північних говірок.

Комбінаційно відмінні основні вияви фонем виникають тоді, коли в сильній позиції фонема зазнає різних впливів артикуляції сусідніх звуків. Так, у частині карпатських говірок фонема *ы* після губних виступає помітно лабіалізованою, напр.: *ты*, але *мы*.

По суті кожний основний вияв фонем якоюсь мірою змінюється залежно від артикуляції сусідніх звуків, проте наш слух, як правило, цього не звик уловлювати. Зрозуміло, що експериментальні дослідження встановлять у основних виявах фонем свої особливості та закономірності.

На межі двох діалектів або в перехідних і мішаних говорах можливі різні основні вияви фонем, що виступають як паралельні або як такі, один з яких переважає, а інший (чи інші) — поступається чи й зовсім є спорадичним. Ці явища спостерігаються тоді, коли в говірках одночасно є різні основні вияви фонем, що походять з сусідніх діалектів. Якщо головним уважати найпоширеніший основний вияв фонем, сказати б, найбільш масовий і типовий, то менш поширені основні вияви умовно можна назвати субосновними. Так, у ряді південно-східних говірок (як-от у частині слобожанських) виступають паралелі *ч* і *ч'*, причому є говірки, де один з цих виявів субос-

новний, напр.: *час* — *час*, *чад* — *чад*, *кру́ча* — *кру́ча*, *корч* — *корч*, *п'іч* — *п'іч*, *пишча́т'* — *пишча́т'*, *крича́т'* — *крича́т'* і т. ін.

Основні вияви фонем у діалектах української мови мають чимало відмінностей між собою, а також порівняно з літературною мовою. Ми вже писали про деякі особливості діалектних голосних фонем⁷. Варто тут нагадати, що фонема *е* в гуцуль-

ському діалекті за основний вияв має звук *ä*, напр.: *бераä*, *ведаä* і т. ін. У частині північних говорів основний вияв фонemi *и* є звук *и!* У багатьох карпатських говірках відповідно до фонем *ж*, *ч*, *ш* літературної мови виступають основні вияви їх *ж'*, *ч'*, *ш'* (як за спільнослов'янської доби), напр.: *меж'á*, *ш'áнка*, *пш'оно́*, *ч'ас*, *ч'удо*, *бага́ч'* і т. ін. Фонема *л* у деяких говорах української мови на заході її території в основному вияві є звук, до певної міри лабіалізований (як у польській мові), напр.: *люшка*, *люпа*, *буля́*, *булю́* і т. ін.

Поряд з дослідженням основного вияву фонем, або ядер їх, дуже важливим завданням є вивчення особливостей звукового поля діалектних фонем. Звукове поле фонemi, як уже говорилося, складається з її основного вияву, або ядра, і різних позиційно-комбінаторних виявів, тобто звуків, артикуляційно-акустичні риси яких залежать від позицій або вимови сусідніх фонем. Позиційно-комбінаторні вияви фонем виступають у так званих слабих позиціях. Для голосних слабими є позиції в ненаголошених складах і після м'яких приголосних (за винятком фонemi *і*) або *й*, для приголосних — наприкінці слів і складів, перед приголосними з контрастними артикуляційно-акустичними рисами (напр. дзвінкість — глухість, твердість — м'якість і под.).

У слабих позиціях, як згадувалося, фонemi різною мірою зберігають свої фонемні риси або втрачають їх. Якщо в слабих позиціях фонemi розрізняються, то вони зберігають свої фонемні риси і особливості свого основного вияву (ядра). Якщо ж фонemi в слабих позиціях не розрізняються, то фонемні риси їх зникають і виступають тільки артикуляційно-акустичні риси.

Фонemi мають стійкі або нестійкі звукові поля. Стійкість звукового поля фонем залежить від особливостей їхнього основного вияву (ядра) і позиційно-комбінаторних виявів. При стійкому звуковому полі фонemi її ядро і позиційно-комбінаторні вияви відносно мало змінюються. Нестійке звукове поле фонemi характеризується насамперед мінливістю її основного вияву (ядра) і схильністю до гострих змін її позиційно-комбінаторних виявів. Так, наприклад, у більшій частині південно-східних говорів, як і в літературній мові, звукове поле фонemi *о* порівняно стійке. Основний вияв цієї фонemi в сла-

⁷ Див. Ф. Т. Жилко, зазнач. праця.

бих позиціях змінюється переважно під діянням вокальної гармонії, або асиміляції, а саме перед наступними складами з голосними **і**, у звукове поле фонем **о** різною мірою наближується до звукового поля фонем **у** або й сходиться з ним, напр.: *кожѣх* — *коужѣх* — *кужѣх*, *тобі* — *тоубі* — *тубі*, *собі* — *соубі* — *субі* і т. ін.

Відмінне спостерігається в багатьох південно-західних діалектах, де звук **о** в слабих позиціях надто нестійкий. Часто звукове поле фонем **о** в слабих позиціях переходить до звукового поля фонем **у**, напр.: *тоубі* — *тубі*; *боулоу* — *булоу* і т. ін.

У тих північних говорах, де вже визначилася фонема **и**, є розрізнення фонем **е** — **и** в слабих позиціях, напр.: *ходит'* (*він*) — *ходет'* (*вони*), *носит'* — *носет'* і т. ін. Саме цього немає в обох південних діалектних групах і в сучасній літературній мові, де фонем **е** — **и** мають обмежене розрізнення, простежуване тільки в наголошених позиціях, напр.: *се́ла* — *се́ло*, *си́ла* — *се́лєнний*; *ни́сѣ* — *не́се́*, *жи́вѣ* — *же́вѣ* і т. ін.

Фонема **а** в частині південно-західних діалектів після м'яких приголосних має нестійке звукове поле, змінюючись у напрямі до фонем **е**, **и**, **і** або й переходячи до їхніх звукових полів, напр. (у гуцульському діалекті): *ша́пка* — *ш'є́пка* — *ш'ї́пка* — *ш'і́пка* і т. ін.

Дзвінкі приголосні фонем **в** у позиції абсолютного визвука або перед глухими приголосними в частині говорів української мови мають більш або менш виявлену нестійкість свого звукового поля — знеголошуючись, вони переходять у глухі, напр.: *раз* — *раз̣* — *рас*, *сто́рож* — *сто́рож̣* — *сто́рош*, *гру́бка* — *гру́бка̣* — *гру́пка* і т. ін.

Серед основних і позиційно-комбінаторних виявів фонем є окремі відміни, зумовлені особливостями виникнення або занепаду фонем. Це генетичні відміни фонем (основного і позиційно-комбінаторних виявів). Генетичні відміни фонем свідчать про те, що звукове поле певної фонемі ще остаточно не втягло в свою сферу або елементів основних виявів (ядер), або позиційно-комбінаторних виявів тих фонем, які стали джерелом для цієї фонемі. Так, у частині карпатських говірок (бойківських) фонема **і** має генетичну відміну **і̣** (закритий звук переднього ряду, високого піднесення, що не пом'якшує попередньої приголосної), напр.: *к'і̣ж*, *т'і̣к*, *р'і̣д*, *п'і̣ц*, *с'і̣м*, *д'і̣д* і *сі̣ві*, *ми̣ті̣*, *бі̣ті̣*, *води̣ті̣*.

Дослідникам звукової природи діалектів у кожному конкретному випадкові треба розрізняти основні вияви фонем від позиційно-комбінаторних. Це розрізнення дасть можливість уникнути суб'єктивізму у визначенні діалектних звуків-фонем, яке було в українській діалектології в десятих і двадцятих роках. Важливішим завданням, яке стоїть перед дослідниками діалектних фонем, є визначити й описати основний вияв фонем і пози-

ційно-комбінаторні вияви, установити особливості звукового поля, або ряду, фонем. Це дослідження повинно ґрунтуватися як на слуховому сприйманні, так і на даних сучасної фонетичної експериментальної техніки.

Визначення фонем діалекту нерозривно пов'язане з установленням фонемних ознак, або рис. З викладеного вище можна зрозуміти, що фонемні риси — це ті артикуляційно-акустичні особливості звуків, які стали ніби в центрі нашого сприймання і є засобом розрізнення порівняно близьких звукових груп, тобто фонем. Будучи за своєю природою звичайними артикуляційно-акустичними ознаками звуків, фонемні риси служать засобом розрізнення звукових одиниць, а водночас і об'єднують, цементують усі близько споріднені звуки в неподільні одиниці звукової будови мови або діалекту.

Фонемні риси виникають на ґрунті взаємозв'язків груп споріднених звукових одиниць—фонем. Фонемні риси пов'язані між собою багатьма артикуляційно-акустичними рисами в групі (дві чи кілька фонем), як-от голосні заднього ряду, губні приголосні, носові та ін., а розрізняються між собою фонемними рисами. Фонемна ознака, або риса, виникає внаслідок довготривалого абстрагування нашого сприймання звуків мови або говору. Наше сприймання виділяє з-поміж інших артикуляційно-акустичних ознак звуків таку рису, що стає, з одного боку, засобом відокремлення їх від інших близьких звуків, а з другого — об'єднує певні близько споріднені звуки в звукові одиниці будови слів і їхніх частин. Будучи такою ж, як інші артикуляційно-акустичні риси щодо своєї природи, фонемна риса в нашому сприйманні виділяється серед інших артикуляційно-акустичних ознак тим, що об'єднує близько споріднені звуки в певні звукові одиниці і водночас відрізняє їх від інших звукових одиниць, споріднених артикуляційно-акустичними ознаками. У такий спосіб утворюється певна система артикуляційно-акустичних розрізень звукових одиниць (звукових груп), яка є тією основою, що визначає фонемний склад певної мови або діалекту.

Розглянемо деякі факти, щоб з'ясувати особливості системи фонемних рис діалекту. Так, у багатьох карпатських говірках основні вияви фонем **о**, **а** більш обнижені, ніж відповідні фонемні літературної мови, тобто місця артикуляції їх відсунені далі в глибину ротової порожнини. Ця схильність до відсунення артикуляції **о**, **а** в глибину ротової порожнини позначилася і на фонемі **ы**, яка тому й не злилася з рефlekсами давньої **і**. Як відомо, фонема **ы** в певних позиціях має ще більше відсунену в глибину ротової порожнини і відповідно обнижену артикуляцію — **ы**. Отже, схильність артикуляції голосних заднього, а водночас і середнього ряду до відсунення в глибину ротової

порожнини і відповідного обниження зумовила збереження ще давньослов'янського розрізнення **ы** — **и** в трансформованому вигляді **ы** — **и**.

Треба зважити й на те, що не всі фонемні риси однаково виявляються, що є фонемні необмеженого виявлення і фонемні позиційно обмеженого виявлення або навіть спорадичного, тобто лексикалізовані. До того ж, діалекти розвиваються нерівномірно і в них можуть зберігатися різні етапи розвитку або занепаду тієї чи іншої фонемні.

Зрозуміло, що фонемні риси можуть виявлятися як засіб розрізнення необмежено, можуть розрізняти фонемні риси лише в певних позиціях, виступаючи як обмежені фонемні риси, і виконувати функцію розрізнювання в поодиноких тільки випадках (особливо при зниканні фонем). В одних діалектах трапляються такі фонемні риси, яких не знають інші діалекти або літературна мова.

Візьмімо хоча б один приклад. Як відомо, внаслідок занепаду зредукованих **ъ**, **ь** виникла зміна подовжених голосних у тих складах, за якими йшли **ъ**, **ь**, і постали голосні неоднорідного творення («дифтонги»), що є окремими позиційно обмеженими фонемами на основі нового фонемного розрізнювання: неоднорідності — однорідності голосних. Неоднорідність виявлялася в особливому лабіалізованому початковому комплексі

артикуляції давніх **о**, **е** в нових закритих складах: **уо̄н**, **куо̄н'**, **нуис**, **куїт**, **н'уос** і т. ін.

Ці голосні неоднорідного творення були в говорах усього обширу української мови. Нам ще невідомі причини, чому вони зникли в обох південних діалектних групах і затрималися в північних. Можливо, певне значення мав сильніший експіраторний наголос у північних говорах, тому голосні неоднорідного творення збереглися в наголошених складах і занепали в ненаголошених. Імовірно й те, що в обох південних діалектних групах голосні неоднорідного творення відрізнялися деякими своїми особливостями, переважали видозміни цих голосних з кінцевим елементом, близьким до **і**. Нарешті, в південних діалектних

групах могли бути сильні аналогічні впливи фонемні **іе**. Втрачаючи неоднорідність артикуляції, очевидно, спочатку в нена-

голошених складах, фонема **іе** стала моделлю для багатьох голосних неоднорідного творення, особливо після м'яких приголосних. Адже в деяких північних говорах давня фонема **е** нових наголошених закритих складів, яка спочатку виступала після м'яких приголосних, визначилась як **іе**. Щоправда, в більшості північних говорів це знайшло ще одне позиційне обмеження — перед колишнім складом зі зниклим **ь**.

У сучасних північних говорах голосні неоднорідного творення виявляються позиційно обмеженими, розрізнювання цих фонем.

і звичайних голосних фонем пов'язане з чергуванням закритості — відкритості складу; до того ж, закритість складу неодмінною умовою має ще й наголос. Умови виникнення голосних неоднорідного творення стали основою для чергувань фонем закритих і відкритих складів.

Голосні неоднорідного творення в північних говорах тепер виразно занепадні фонемі. Очевидно, в цих говорах зникає фонемне розрізнювання однорідності — неоднорідності голосних. Це помітно виявляється навіть у вимові різних поколінь нашого часу.

Вплив артикуляції одних фонем на інші зумовлює такі зміни їх, що ці пари фонем сприймаються нами як щось хоч і складне, зате до певної міри єдине. У цьому впливі артикуляції одних фонем на інші приховуються артикуляційно-акустичні основи виникнення звукових полів нових фонем або вливання звукових складників одних фонем до звукових полів інших фонем, тобто відбувається виникання або зникання фонем.

Як відомо, зникнення палатальності приголосних перед давніми *е*, *і* в тих східнослов'янських діалектах, що трансформувалися в українську мову, привело до перетворення давньої фонемі *і* (давнє розрізнення *і* — *ы*) в нову фонему *и*, в яку влилося звукове поле фонемі *ы*. Уже зазначалося, що в тих північних говорах, де ще не зникла палатальність передньо-язичних приголосних, зберігається фонемне розрізнення *і* — *и*, отже, не відбулось і цілковитого злиття звукових полів цих двох фонем.

За певних позиційних умов ми сприймаємо фонему в поєднаннях з іншими фонемами як своєрідні нерозривні артикуляційні сполуки; це, як правило, поєднання голосних і приголосних. Після м'яких приголосних голосні заднього ряду змінюються, переміщуючись до середнього ряду, стаючи по суті дуже далекими від своїх основних виявів, напр.: *лубок* — *л'убоў*, *топати* — *т'опати*, *ласка* — *л'аск* і т. ін. У говорах ці зміни ще більше різкі (пор. приклади зміни *а* після м'яких приголосних у частині південно-західних діалектів).

Окремі фонемі позиційно можуть бути настільки пов'язаними з іншими, що іноді взагалі не виступають без фонемі-пари. Так, фонема *і* в багатьох південно-східних діалектах, у сучасній літературній мові виступає переважно після м'якої приголосної. Це позиційно пов'язана фонема. На початку слів вона виявляє схильність наближатися або й переходити до звукового поля фонемі *и*. Генетично це цілком закономірно, бо фонема *і* на початку слів і в сполучнику і є продовженням давньої *і*, яка змінилась на фонему *и*. Тільки в більшості пів-

денно-західних'говорів після передньоязичних д, дз, т, з, с, л, н фонема і (<о) сприймається незалежно, тобто без пом'якшення цих приголосних, напр.: *діл (долу)*, але *д'ід, тік (току)*, але *т'ік (течу)* і т. ін.

Буття фонем виявляється не тільки в артикуляційних поєднаннях, де вони впливають на свої звукові поля, а й у особливих чергуваннях їх, історично зумовлених. Ці чергування є виявами фонетичних законів мови. Діалекти можуть мати свої чергування фонем на відміну від інших діалектів або від літературної мови. Так, відповідно до давнього *є* в північних говорах є чергування а (в наголошеній позиції) — е (в ненаголошеній): *п'я́т' — пегі́, вони́ робе́т', хобе́т'* і т. ін.

Як звуковий будівельний матеріал слова фонемі поєднуються між собою не безпосередньо, а історично витвореними комплексами (корені, префікси, суфікси, закінчення). Ці комплекси фонем є знаками реалій, різної абстрагованості понять і відбиття взаємопов'язаності світу в людській свідомості (в історичному вияві) та ін. Ці комплекси мають свої відмінності в діалектах і передаються від покоління до покоління.

Морфемні поєднання в словах зумовлюють таке сусідство фонем, що виникають різні артикуляційні впливи, внаслідок чого відбуваються зміни звукових полів фонем, перетворення одних фонем у інші, тобто чергування фонем.

Зміни звукових полів при морфемному сусідстві звуків у одних діалектах можуть і не бути, а в інших ці зміни такі значні, що виникає чергування фонем. Так, у багатьох південно-східних і північних діалектах дзвінкі приголосні перед глухими на морфемних стиках кореня і суфікса дуже мало змінюють своє звукове поле або іноді ледве помітно знеголошуються. Тимчасом у частині південно-західних говорів, як-от у наддністрянських, відбувається така зміна звукового поля фонемі, що дзвінкі переходять у глухі, тобто виникає чергування дзвінких і глухих фонем, напр.: *д'ішка, гру́пка, ка́ска*. Між крайніми типами говорів щодо цієї особливості є такі говірки, де ця риса поступово виникає або зникає.

Крім морфемних, є ще стики кінцевих і початкових фонем слів у мовному потоці. Залежно від сусідства фонем двох різних слів у мовному потоці відбуваються різні зміни артикуляції цих фонем, наближення або й перетворення звукових полів фонем. Ці закономірності так званої міжслівної фонетики у діалектах бувають дуже різноманітні. Так, у частині південно-західних говорів, а особливо в карпатських говірках, кінцеві глухі приголосні перед голосними наступних слів різною мірою наближуються до дзвінких або й одзвінчуються, напр.: *брат іде́, брад' іде́, брад іде́* і т. ін.

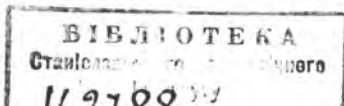
Ми торкнулися тільки деяких питань фонологічного аспекту в дослідженні українських діалектів. Фонологічний аспект досліджень звукової природи діалектів можна запроваджувати або

в розрізі сучасного стану, або в історичному розвитку цих діалектів.

При першому типі фонологічних досліджень робиться опис сучасного стану звукової природи говорів. Як правило, ці описи здійснюються в плані різних зіставлень з іншими діалектами, з літературною мовою, з діалектами споріднених мов та ін.

Другий напрям фонологічних досліджень забезпечує вивчення історичних змін фонем, фонемних та взагалі звукових закономірностей і тенденцій. Основна увага дослідника зосереджується на умовах та причинах виникнення і занепаду фонем. Ці дослідження провадяться всіма засобами історично-порівняльного методу.

Зрозуміло, що для фонологічного аспекту досліджень важливе значення має лінгвогеографічний аспект. Для з'ясування як сучасного етапу фонемних явищ, так і змін їх в історичному розрізі важливого значення набуває виявлення територіального поширення досліджуваних фактів. На основі цього можна зробити нові цінні наукові узагальнення.

Т. В. НАЗАРОВА

ДЕЯКІ ФОНЕТИЧНІ ГІПЕРИЗМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ НИЖНЬОЇ ПРИП'ЯТІ

Серед різноманітних складних процесів, характерних для перехідних говорів і взагалі для говірок, де стикаються риси двох близько споріднених мов, помітні насамперед ті, що діють у напрямі зближення окремих особливостей сусідніх мов. Можна виявити й протилежні процеси, які діють у напрямі збереження цілісності системи кожної з двох сусідніх мов. Внутрішня єдність, стійкість будови кожної мови може чинити своєрідний «опір» проникненню елементів іншої мови. Як вияв цього опору щодо впливів іншої мови можна розглядати і факти гіперизмів.

Раніше в науковій літературі для позначення гіперичних явищ нерідко вживали вислів «хибна аналогія». Під цим розуміли появу етимологічно не виправданих звуків і варіантів за аналогією до тих випадків, коли подібні звуки і форми виникали закономірно.

Гіперичні явища розглядалися переважно в письмових пам'ятках, з погляду історії мови. З посиленням інтересу дослідників до живої народної мови ці явища були помічені також і в усно-розмовному різновиді її, особливо в діалектах.

Явища хибної аналогії в сучасній науковій літературі часто позначаються терміном *гіперизм*¹. Прийнято вважати, що гіперизми спостерігаються при стиканні «двох способів мовлення — зразкового (особливо — літературного) і «гіршого» — народноговіркового (з усвідомленням його меншої громадської вартості)»².

Про гіперизми зібрано вже чимало фактичного матеріалу переважно в діалектах окремих мов, однак теоретично питання висвітлене дуже мало. У цьому плані інтересні думки і спосте-

¹ Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, вид. 2-е, К., 1959, стор. 198. Деякі вчені розрізняють ще «гіперурбанізми» і «гіпердіалектизми» (пор. Ж. Вандриес, Язык. Лингвистическое введение в историю, М., 1937, стор. 58; Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960).

² Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, стор. 198.

реження є в працях Б. А. Шарпила³, який пояснює гіперичними процесами деякі фонетичні і морфологічні риси частини південно-східних говорів української мови.

Гіперизми, що взагалі властиві усно-розмовній мові і діалектам, виникають з різних причин. Однією з них може бути наслідування «зразкової» мови. При цьому носії діалекту припускаються помилок, створюючи «надмірно правильні» форми. «Зразковими» можуть бути форми літературної мови або іншого провідного діалекту.

Іншою причиною виникнення гіперизмів може служити стикання особливостей двох діалектів (мов) і своєрідний «опір» одного діалекту (мови) впливові іншого діалекту (мови). Такі гіперизми засвідчені, наприклад, у південноподільських говірках — *бомáга, осáд'ба, отрóба* — «як прояв опору щодо поширення укання на всяке ненаголошене *о* — явище, властиве сусіднім західним говорам»⁴. Чимало подібних гіперизмів виникло в південно-східних говорах, де відбувалися процеси міждіалектного змішування, — поширеність *о* замість *у*, заступлення *а* звуком *о*, етимологічно не виправдана м'якість *р*, уніфікація прикметникових форм наз. відм. одн. чол. роду за м'якою основою і т. ін.⁵

В обох випадках виникнення гіперизмів пов'язане зі взаємодією між говорами або між діалектом і літературною мовою. Гадають, що деякі гіперизми постали внаслідок стикання давніх, архаїчних варіантів з новотворами, що закономірно виникли згідно з новими фонетичними процесами. Наприклад, у словах *огіро́к, ма́біть, за́між, дібро́ва*, а також *торгі́вля, купі́вля* відбулася фонетично не виправдана зміна *у > і* за хибною аналогією до зміни *кунь > кінь*.

Проте фактично ці гіперизми виникали в результаті стикання двох діалектів, де в одному були виявлені архаїчні, у другому — новітні риси. Варіанти *дібро́ва, огіро́к* і под. могли утворитися на стику говорів з іканням і говорів з уканням унаслідок «перебільшеного ікання», а потім переходити до інших говірок⁶.

Так само пояснюються випадки *торгі́вля, купі́вля*, які утворилися «як гіперизм на стику з говірками, де під впливом *тор-*

³ Б. А. Шарпило, До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ у говорах південно-східного наріччя української мови, «Наукові записки Ворошиловградського педінституту», вип. V, Ворошиловград, 1956; його ж, Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослов'янських (старобільських) говірок, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, 1960, стор. 18; його ж, Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови, Луганськ, 1959.

⁴ О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеська обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 50.

⁵ Б. А. Шарпило, Спроба порівняльно-історичної характеристики., стор. 18 та ін.

⁶ «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 260.

гую, купую виникли форми *торгуювля, купуювля*, сприйняті аналогічно до *кунь, вул: кінь, віл*⁷. Тому-то, очевидно, не варто виділяти окремо виникнення гіперизмів унаслідок суперечності між архаїзмами і новотворами, як це вважає Б. А. Шарпило⁸. Ці явища включаються в процеси взаємодії діалектних рис.

Природа гіперичного явища подвійна. З одного боку, гіперизм має риси уподібнення за аналогією до форм, які вважаються правильними. З другого боку, в гіперизмі обов'язково присутній елемент відштовхування від тих мовних особливостей, які усвідомлюються як «неправильні», «гірші» або чужі. Ці процеси можуть розвиватися в різних напрямках.

У гіперизмах, що поставали внаслідок стикання розмовно-діалектної і літературної мови, простежується аналогія до «чужих» (у цьому випадку до літературних) форм чи варіантів, які вважаються за правильні, і відштовхування носіїв говорів від власних діалектних особливостей. Щодо гіперизмів, які виникли на стику різномовних і різнодіалектних рис, то тут можливі два випадки. По-перше, може бути відштовхування від «с в о г о», уявно неправильного, за аналогією до «правильних» «ч у ж и х» форм чи звукосполук. Так, наприклад, у південно-східному наріччі відбулося зіткнення двох діалектних рис: з одного боку, уніфікації закінчень прикметників у наз. відм. одн. чол. роду за твердою основою — явища, характерного для південно-західних говорів, і, з другого боку, розрізнення форм твердої і м'якої основи — явища, властивого найстійкішим південно-східним говіркам. Гіперичне відштовхування носіїв західних говірок від своїх уявно «неправильних» форм *добрый, білий, осінний* за аналогією до південно-східних форм *сін'ій, вес'ін'ній* привело до уніфікації закінчень прикметників у наз. відм. одн. чол. роду за м'якою основою⁹. По-друге, в гіперизмах, що виникли внаслідок взаємодії різномовних і різнодіалектних рис, може виявлятися відштовхування від інших, «ч у ж и х» мовних особливостей, яке підтримується аналогією до власних діалектних форм. До таких гіперизмів належать згадувані *осад'ба, отроба*, що виявляються на межі говірок з уканням і говірок без укання¹⁰.

Отже, відштовхування є характерною ознакою гіперичного явища. Тому-то гіперизми за самою своєю природою можуть бути виявом певного опору, який чинить система мови (чи діалекту) проникненню невластивих їй елементів.

⁷ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, К., 1946, стор. 102.

⁸ Б. А. Шарпило, Спроба порівняльно-історичної характеристики..., стор. 18.

⁹ Там же, стор. 19.

¹⁰ О. С. Мельничук, цит. праця, стор. 50.

Уподібнення за аналогією до уявно правильних форм може виступати також за умови взаємодії різнодіалектних чи різномовних рис. Через те можна припустити, що гіперизми виникають як певні закономірні явища там, де стикаються риси двох діалектів чи споріднених мов, тобто в мішаних і перехідних говорах, будучи однією з ознак цих говорів.

Поштовхом до виникнення гіперизмів є взаємодія двох протилежних мовних процесів. У перехідних говорах гіперизми треба розглядати в зв'язку з тими явищами, які в сусідніх мовах чи діалектах розвинулися протилежно. Так, у перехідних між українською і білоруською мовами говорах виявляються два протилежні явища: акання, властиве білоруським говіркам, і відсутність його в українських говорах. У досліджуваних говірках нижньої Прип'яті, що поширені на території Чорнобильського району, Київської обл.¹¹, і є за основними рисами перехідними між українською та білоруською мовами, акання виявляється переважно в південно-східній частині. Близьке сусідство Білорусії робить вірогідним припущення про безпосередній вплив сусідніх південних білоруських говірок на суміжні говірки Чорнобильщини. Однак згідно з опублікованими даними картографування¹² в сусідніх говірках Комаринського і Наровлянського районів БРСР акання немає. Через те можна вважати, що акання насувається переважно з південного сходу, від прилеглих до Дніпра говірок Чернігівщини через говірки східної частини Чорнобильського району (Теремці, Ладижичі, Кошівка, Старосілля, Лелів). У північній групі досліджуваних говірок акання немає або воно виявляється непослідовно. Тут відповідно до **а** на місці етимологічного **а** в ненаголошеній позиції здебільшого виступає **о**. З більшою чи меншою послідовністю це явище спостерігається в говірках північної Чорнобильщини (Новошепеличі, Кошарівка, Бенівка, Старі Шепеличі, Денисовичі, Машів, Красне, Усів, Семиходи, Зимовище, Крива Гора, Буряківка, Чистоголівка), а також у говірках сусідніх білоруських сіл (Біла Сорока, Довляди, Красносілля, Борщівка, Уласи, Масани та ін.).

У говірках з послідовним оканням **о** заступає **а** в усіх переднаголошених і післянаголошених складах¹³, зокрема:

¹¹ Записами діалектних матеріалів були охоплені такі населені пункти: Бенівка, Буряківка, Денисовичі, Залісся, Зимовище, Калинівка, Копачі, Кошарівка, Кошівка, Красне, Крива Гора, Ладижичі, Лелів, Луб'янка, Машів, Новошепеличі, Річиця, Рудня-Вересня, Семиходи, Старі Шепеличі, Старосілля, Стечанка, Теремці, Усів, Чапайка і Чистоголівка.

¹² П. Бузук, Спроба лінгвістичнає геаграфії Беларусі, Менск, 1928, карта № 1.

¹³ Виняток становлять граматичні закінчення слів (див. стор. 23).

1. У першому переднаголошеному складі: *нод'ейа, кортопл'а, копу́ста, год'ю́ка, горіе́лка, хворту́х, ко́нава, токі́йе, коза́н, коба́н, квосо́л'а, боза́р, бод'і́л'л'е, кобокí, поці́к, боці́к, пову́т'т'е, ко́рас', пову́к, холу́па, голу́шка, глоді́шка, кол'і́на* (калина), *мол'і́на, мосл'ю́к, понпу́шки, ворен'і́ки, моку́ха* і т. ін.

2. У другому і третьому переднаголошених складах: *пол'ен'і́чки, номості́р, мондрова́т, узогол'і́е* (узагалі), *тонцова́т, комено́го* (кам'яного), *кортопл'а́ни, копуст'а́ни, мокови́щце, содо́вина́* і под.

3. У післянаголошеному складі: *сн'едо́н'н'е, зе́рколо, ко́ршок, по́плю, прі́плю́йе, сү́хморок* та ін.

Отже, це явище поширюється майже на всі морфологічні позиції ненаголошеного **а**. Так, **о** заступає ненаголошений суфікс **а** в усіх формах дієслів з основою інфінітива на **-а, -ова**: 1) в інфінітиві: *дү́мот', слү́хот', не́стовот', с'орбот', кі́дот', икра́бот', свата́тот', ме́кот', мү́кот', га́юкот', понокү́повот', поноро́стовот', ви́рїезовот', зогү́ковот'* (закликати); 2) у формах теперішнього і минулого часу, а також у наказовому способі: *дү́мойу, слү́хойу, с'орбойу, кі́дойу, дү́мойом, кі́дойом, слү́хойом, дү́моу, слү́хоу, кі́доу, дү́мой, слү́хой, кі́дой* і под.

Ненаголошене **а** заступається звуком **о** також в іменних і дієприкметникових суфіксах, зокрема в суфіксі **-ач** іменників чол. роду: *нолі́гоч, покí́доч, ут'і́роч, ст'і́роч, крómкоч* (крумкач); у суфіксі **-ан** пасивних дієприкметників минулого часу: *нопү́гоні́, рос'кі́дони́, зодү́мони́, купо́вони́, побү́рони́* (зруйнований), *попсóвони́, полóвони́* та ін.

На місці **а** виступає **о** в сполучниках *дак, да* (виняток становлять *а, або* і зрідка вживане *але*) і в прийменниках *понад, за, на*: *прóйдеш док зомкн'і хату, зобол'і́еу до й умёр; поно́д горóйу, іду́ зо хрү́ктойу, зо горóйу, но пол'і́; ностү́л'н'ік, нол'і́с-н'ік, нос'і́ен'н'е, но́біт', нол'і́т', норва́т', поно́дова́т', поноро́сто'во-ло, ноу́сто́рч, ноу́ра́д, ноу́ко́л'енцах, зосү́ха, зо́йава, зомáзка, зо́то́ка, зокáл'ец, зохвóст'е, зовес, зоква́с'іт', зоу́чіт', зора́н'ей, зогод'ей* і т. ін.

Послідовність заступлення **а** фонемою **о** свідчить про системність розгляданого явища в досліджуваних говірках. Це potwierджується й тим, що зміна **а > о** послідовно залежить від зміни наголосу і входить, таким чином, у систему фонетичних чергувань, напр.: *пра́зн'ік — прозн'і́кі, сад — содо́к, ба́т'ко — бот'кі́, ма́тка — моткі́, сл'епа́к — сл'епокі́, кома́р — коморí, бура́к — бурокі́, сват — своти́, брат — броти́, ма́ло — молí, мол'ен'кі, ста́рост' — сторí, коба́н — кобонí, ка́жом — скожю́, ва́рим — вор'ю́, ворен'а, да́річм — дору́йу, подору́нок, сам — сома́, да́л'ей — дол'е́ко, па́хн'е — похн'ю́че* і под.

Ця особливість також виявляється в іменах: *Восі́л', Пона́с, Ондри́ей, Онтю́н, Ноталка, Морі́йя, Морхв́уша, Тон'у́ша, Кот'у́ша*; у прізвищах: *Ткоченко, Поўл'енко*; у назвах населених пунктів: *Красно́* (Красне), *Улосі́* (Уласи), *Мосоні́* (Масани).

Зустрічаються випадки заміщення етимологічного **а** навіть у наголошеному складі: *ко́мен', мрб́ка, прб́ца, стел'вб́га, трб́ктор* (і *тра́ктор*) (Денисовичі); *мо́лки', штб́н'іки* (Новошепеличі). Це явище засвідчують і назви населених пунктів: *Семихо́ти'* (Семихати)¹⁴, *Городчо́н* (Городчан).

Ненаголошене **а** не заступається фонемою **о** тільки в тих випадках, коли **а** визначає певну граматичну категорію, зокрема в закінченнях: наз. відм. одн. іменників I відміни (*соба́ка, ри́ба*), наз. відм. мн. іменників середн. роду (*се́ла*) і непрямих відмінків мн. (*ша́пкам, ша́пками', ша́пках, клубам, клубами', клубах*). Немає заступлення **а** > **о** також у закінченнях наз. відм. одн. прикметників, займенників і порядкових числівників жіноч. роду (*до́бра, черво́на, ус'а́ка, тре́йт'а*), у закінченнях дієслів минулого часу жіноч. роду (*ду́мола*), у закінченнях прислівників, утворених від форм род. відм. з прийменником (*ст'і́ха, зл'е́гка*) і в деяких інших випадках (*тре́ба, пла́зма*).

Розглядане явище спостерігається в досліджуваних говірках з різною послідовністю. У частині говірок (Новошепеличі, Усів, Красне, Машів) зміна **а** > **о** характерна для всіх позицій без винятків. Ці говірки межують на півночі з говірками південних сіл білоруської території (Масани, Уласи, Борщівка, Красносілля — на лівобережжі і Біла Сорока, Довляди — на правобережжі Прип'яті), а на північному заході — з говірками Бенівки і Кошарівки. У говірках, що лежать на півночі і північному заході, іноді трапляються випадки збереження **а** в ненаголошеній позиції, дублету або деякі впливи акання, напр.: *заробу́ток, заросло́, наву́ка, загада́й, стару́ха, скака́т, крас'і́ва* (Довляди), *балата́, Камарі́н, начал'і, акун'і, така́, талáн', завезла́, адагна́л'і, ажі́на, аве́чки* (Борщівка), *галу́шка, гад'у́ка, ко^алі́на, старá, кво^асо́л'а, со^аба́ка* (Бенівка).

На захід, південний захід і південь від території поширення послідовного окання виявляються говірки, де окання змагається з аканням, що насувається частково з заходу (Річиця, де акання вже перемогло) і з південного сходу. Це говірки таких нас. пунктів, як Старі Шепеличі, Чистоголівка, Буряківка, Крива Гора і Зимовище. Тут досліджуване «окання» непослідовне, паралельно зустрічаються форми з аканням. Акання виступає в мовленні людей середнього і молодшого покоління більше, ніж старшого, що свідчить про порівняно недавнє поширення цього явища.

¹⁴ За офіційними джерелами (помилково) — *Семиходи*.

Впливу акання зазнають насамперед ненаголошені склади з етимологічним **о**, внаслідок чого виникають паралельні варіанти: *волóчет' — валóчет', полін — палін*.

Переднаголошені склади, де **о** заступає етимологічне **а**, чинять більший опір аканню. Тому поряд з варіантами, що зазнали впливу акання, у говірках, де змагаються обидва явища, зустрічаються варіанти з оканням: *спос'ібо, зокón, гроз'ўка, доўно* і т. ін. Порівняно найбільший опір аканню чинять іншомовні слова: *мошина, горáж, отóбус, вогón, вокáцейа, коз'ónчи', мот'ерийа, мот'ерйáл*. Стійким виявляється **о** < **а** в дієслівних формах: *дўмот' — дўмойу — дўмоў — дўмой*, а також у префіксах *за-*, *на-* і в службових словах.

Причини досліджуваного явища слід шукати в самому характері перехідних говірок, в яких саме й стикаються особливості двох мов. Насування акання викликало «опір» українських говірок. Як вияв цього опору виникло заступлення **а** > **о** в ряді позицій, тобто явище, протилежне аканню. Отже, виникнення **о** на місці етимологічного **а** — явище гіперичного порядку¹⁵. У ньому виявляється, з одного боку, своєрідне відштовхування від акання, а з другого боку — уподібнення за аналогією до слів української мови з етимологічним **о**, що не змінювалося в **а** (*голўбка, погóда* і под.). Оскільки акання поширюється саме на склади з етимологічним **о** (ненаголошеним), то в мовному сприйманні вони виступають як несталі, непостійні, тобто як такі, що можуть змінитися на склади з **о^а** або **а**. Склади з етимологічним **а**, що, звичайно, не змінюються під впливом акання, виступають, навпаки, як усталені, постійні. Тому-то навіть якщо **а** заступається в них фонемою **о**, вони теж сприймаються як постійні і можуть чинити опір аканню. Цим пояснюється те, що в говірках, куди починає проникати акання, **о** етимологічне змінюється в **а**, проте **о** гіперичне тримається довше.

Отже, виникнення **о** на місці етимологічного **а** — це своєрідний опір говірок з українською основою впливам білоруського акання. Зміна **а** > **о** відбулася шляхом пересунення артикуляції **а** (звука заднього ряду, низького піднесення) вгору, до середнього піднесення з набуттям лабіальності. Таким чином, **а** заступається фонемою **о**, що має протилежну фонемну ознаку (лабіальність — нелабіальність). Можливо, сама природа гіперизму вимагає заступлення однієї фонемі іншою, яка виявляє принаймні одну чи кілька фонемних ознак, що сприймаються як протилежні.

Іноді, переважно після губних, **о** на місці етимологічного **а** набуває посиленої лабіалізації і наближається до **у**: *боўтра́к, боўрка́н, воўга́, боўцў́к, боўза́р, воўри́ла, поўйёхоў* (Новошепели-

¹⁵ Аналогічне явище було помічене в говірках деяких нас. пунктів Луницького району, Брестської обл. БРСР, де також стикаються говірки з аканням і говірки без акання (див. L. Ossowski, *Przyczynki do białoruskiej dialektologii*, «Сборник в чест на проф. Л. Милетич», Софія, 1933, стор. 25б).

чі), *дґумоуґ, вґікопоуґ* (Крива Гора). Отже, *о* гіперичного походження може мати свій позиційний вияв — *оу*. Це зумовлюється насамперед впливом губних. Можна припустити й те, що при гіперизмах фонемні ознаки тієї фонемі, яка заступає іншу, сприймаються як протилежні, і це викликає певні артикуляційні зміни в напрямі посилення протилежності (у розглянутих випадках — набуття фонемою *о* більшої лабіальності).

Фонема *о* гіперичного походження поширена в північних говірках Чорнобильщини. Ці говірки затиснуті між територіями, де посилюється акання (поступове проникнення акання з білоруських говірок і наступ його з говірок південного сходу). У говірках центральної частини території гіперичного окання фонема *о* послідовно заступає переднаголошене *а*, отже, це явище входить у фонетичну систему говірок. На «периферії» цієї території окання поступово втрачає системний характер під тиском акання. Отже, гіперизми в перехідних говорах можуть бути системним явищем на певній території.

Як закономірний наслідок міждіалектних зв'язків, гіперизми взагалі можуть поширюватися на досить великій території. Це підтверджують дані про поширення варіантів *біл'ій, гр'ад, орбх* і т. ін. у південно-східних говорах¹⁶. Очевидно, у мішаних говорах типу слобожанських і степових, де не може бути визначена територія кожної з говірок, що взаємодіють, гіперизми виникають спорадичніше і здебільшого не входять у фонетичну систему говірок. Вони більш чи менш послідовно поширюються в усьому мішаному говорі і виступають паралельно з різними дублетами¹⁷. Перехідні говори втворюються на межі двох мов чи діалектів, що мають порівняно окреслену територію. Гіперизми, що виникають за таких умов, не поширюються в усьому перехідному говорі, вони мають свою діалектну територію — смугу між говірками, що взаємно впливають, і в цій смузі вони можуть виступати як системне явище. Лексикалізовані випадки гіперизмів можуть зустрічатися і за межами смуги поширення гіперизму. У говірках крайніх південних сіл Чорнобильського району зустрічаються варіанти *мул'еват', мул'уйу* (Лелів, Калинівка, Ладижичі та ін.).

Іншим явищем, яке привертає увагу в деяких досліджуваних говірках, є заступлення в позиції після губних давнього *ы* (відповідно й *ѣ*) фонемою *у*. Ця особливість виявляється з різною послідовністю в говірках на півночі Чорнобильщини (Чапаївка, Усів, Красне, Машів, Зимовище, Новошепеличі, Чистогалівка), а також у сусідніх говірках на території Білорусії. Оpubліковані

¹⁶ Див. згадані праці Б. А. Шарпила. Поширеність деяких варіантів підтверджують також матеріали картографування до 1 тома ДАУ.

¹⁷ Тільки в окремих говорах, де, можливо, було найінтенсивнішим і територіально вираженим стикання двох діалектних рис, вони набувають характеру системи, як, наприклад, у говірках Старобільського «клина» (північ Луганської обл.).

дані картографування¹⁸ до певної міри окреслюють межу цього явища, поширеного в південно-західних говорах БРСР майже до державного кордону з УРСР. За нашими спостереженнями, межу поширення цього явища слід було б пересунути на південь, охопивши північну частину говірок Чорнобильського району.

Фонема у заступає фонему **ы** тільки в позиції після губних незалежно від наголосу. У говірках, де ця риса виявлена інтенсивніше (напр., у говірці Чапаївки, а також на території БРСР — особливо на лівобережжі Прип'яті — в говірках Боршівки, Уласів, Масанів, Красносілля, Радина та ін.) можна простежити такі випадки заміни **ы** > у після губних:

1. У коренях слів (частіше під наголосом, рідше в ненаголошеній позиції): *муш, му́ло, кобу́ла, копу́л, бук, ну́шни, му́цце, ростопу́роватис', добу́ча, пул, пута́цце, вуст'і* (вити), *позвукáл'і, зомукну́л'і* і под.

2. У займенниках: *му, ву*; у частках: *бу, абу́*.

3. У закінченнях наз. відм. мн. іменників I відміни і наз. та знах. відм. мн. іменників II відміни з основою на губний: *бабу́ йду́т', ве́рбу́ расту́т', тру́бу́ сто́я́т', корбу́ пасу́цце, це́ркву́ сто́я́т', грибу́ расту́т', серпу́, снопу́ склада́ють', дубу́ расту́т', по́йхоу́ н'Острову́* і т. ін.

4. У закінченнях наз. та знах. відм. одн. прикметників чол. роду з основою на губний: *розову́, голубо́ву, хви́чал'єтову́, кор'ична́ву т'в'ьет, здоро́ву, с'іву́, знако́му, сл'ену́, л'ен'іву́, но́ву чоло́в'як*. У вимові молоді можливі варіанти з **й**: *розову́й, с'іву́й* і под.

5. У префіксі **ви-**: *вугна́т', вуйна́т', вубі́т', вупра́т', вугра́т', ву́рез, ву́сох, ву́дох, ву́найшл'і, ву́лезл'і, новуко́пу'вол'і, повумува́л'іс', повухо́д'іл'і, ву́полоскова́т', повубі́чра́л'іс'* і т. ін.

У говірках Чорнобильщини явище заступлення **ы** > у поступово зникає. Як свідчать люди старшого покоління, ще не так давно (років 40 тому) ця особливість охоплювала порівняно більше говірок і виявлялася послідовніше. Сучасні говірки засвідчують поступову заміну у (< **ы**) після губних звуженою фонемою **і**. У лівобережних говірках (Усова, Красного, Машева, Чапаївки, Зимовища), а також у говірці Новошепеличів це явище спостерігається переважно у вимові людей старшого і середнього покоління. Говіркам правобережжя (Старі Шепеличі, Бенівка, Чистогалівка) властиві тільки деякі залишки цього явища.

Найстійкішим виявляється у (< **ы**) в префіксі **ви-**. Можливо, що саме в цій позиції розглядане явище колись мало найбільше поширення в досліджуваних говірках. Поступово зникає у (< **ы**) в коренях деяких широко вживаних слів (*кобу́ла, му́ло, бук*), з'являються паралелі з **і**. Лише в окремих, етимологічно не-

¹⁸ Див. П. Бузук, зазнач. праця, карта № 4.

прозорих словах, у назвах рослин та ін. у зберігається стійкіше: *пўжма, пўрей, мўло* (назви рослин), *мўмра* (мимря), *сумўсл'ей* (навмисне). У ненаголошеній позиції у також стійкіше: *позву-кал'і, повумувал'іс* (але — *звічка, міцце*).

Майже не засвідчено (крім говірки Чапаївки) випадків заступлення **ы** > **у** в морфологічних категоріях — закінченнях іменників, прикметників, займенників і в частках.

Уперше зміну **ы** > **у** в південних білоруських говірках помітив Н. Янчук¹⁹, який убачав тут дослов'янське ***у**, що дало потім на слов'янському ґрунті **ы**. Ю. Карський²⁰, П. Бузук²¹ та інші дослідники²² розглядають **ы** > **у** як закономірний розвиток давнього **ы**, пов'язуючи його з сильним впливом губних.

Звичайно, роль губних у посиленні лабіалізації наступного голосного дуже велика. Однак якщо перехід **о** > **у** порівняно легко витлумачити посиленням лабіальності, бо фонемі **о**, **у** близькі щодо місця творення, то для пояснення переходу **ы** > **у** цього не досить. Набуття звуком **ы** лабіальності теоретично могло б привести до виникнення особливого лабіалізованого **ы**, на зразок того, яке є в деяких закарпатських говірках²³. Для того, щоб фонема **ы** перейшла в **у**, потрібні, крім лабіалізації, ще й інші, досить істотні зміни в артикуляції (перехід від середнього ряду високого піднесення до заднього ряду високого піднесення). Для такої зміни не досить одного впливу губних.

Можна зробити припущення, що перехід **ы** > **у** пояснюється не тільки фонетичними причинами, а й відштовхуванням одних мовних рис від інших, аналогічно до того, як це простежувалось на прикладі заміни **а** > **о**. Розглянемо відповідні фонетичні явища, які в білоруській і в українській мовах розвинулися протилежно.

Фонема **у** після губних заступає давнє **ы** (або **ы** з **ъ**). У білоруській мові давні **ы** та **и** (**і**) збереглися, а в українській, навпаки, злилися в **и**. Що ж до українських діалектів, то в деяких із них збереглися окремі особливості і проміжні етапи процесу злиття **ы**, **и** > **и**. Вважається, що в деяких північноукраїнських говірках цей процес ще не закінчився і через те давнє **и** (**і**) збе-

¹⁹ Див. «Труды этнографического отдела общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», кн. IX, стор. 70.

²⁰ Е. Ф. Карский, Белорусы, вып. I, М., 1955, стор. 239.

²¹ П. Бузук, зазнач. праця, стор. 23—24.

²² Див. «Нарысы па гісторыі беларускай мовы», Мінск, 1957, стор. 65, а також Д. С. Телентюк, Перехідні говірки Лунинецького р-ну, Пінської області БРСР, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., 1953, стор. 54, 57; Т. С. Янкова, Говори Лоевського району Гомельської області, кандидатська дисертація, Державна публічна бібліотека ім. В. І. Леніна, М., 1955, стор. 115; Н. Т. Вайтовіч, Аб рэалізацыі ненаціскаго гука **ы** ў беларускіх гаворках, «Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР», вып. VII, Мінск, 1960, стор. 116.

²³ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. 1, Прага, 1938, стор. 63, а також С. П. Бевзенко, Лабіалізоване **ы** (**ы^о**) в говорах Закарпаття, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, Діалектологічний збірник, 1955.

рігається в тих словах, де в літературній мові виступає *и* (*с'ін'і*). Взагалі для північних говірок характерна більше або менше звужена фонема *и* порівняно з відповідною фонемою літературної мови та інших говорів.

У більшій частині досліджуваних говірок у процесі злиття *ы* та *и* (*і*) постала фонема *и*¹ (або навіть *и*^н), з акустичного погляду вужча і вища, ніж *и* в літературній мові. У південній частині говірок Чорнобильщини фонема *и*¹ виступає в усіх позиціях незалежно від походження: *си^н* — *с'ін'і*; *пані¹* — *ні¹тка*; *ди¹м* — *ді¹ки* і т. ін.

У говірках, поширених щодалі на північ району, більше виявляється звуження фонемою *и*¹ з набуттям позиційного вияву *и*^н: *си^н* — *с'ін'і*, *ди¹м* — *ді^нкі*. Особливо послідовно *и*^н виступає після губних, а також після задньоязичних і *р*. Однак у північній смузі говірок району помітне розрізнення *и*¹ — *і* залежно від походження. Це розрізнення виявляється в збереженні давньої м'якості передньоязичних та *л* перед *і* (<*и*): *ди¹м* — *ді¹кі^н*, *пані¹* — *ні¹тка*, *лі¹си¹* — *лі¹ст*; *ти¹* — *ті¹хо*; *лози¹* — *зі¹ма*. Немає цього розрізнення після губних, шиплячих, задньоязичних та *р*, де зберігається *и* або *и*^н, що переважно напівпом'якшує попередні приголосні ²⁴.

Географічно зміни *и*¹ визначаються говірками таких смуг.

У говірках південної частини досліджуваної території давнє розрізнення *ы* — *и* (*і*) не збереглося; в усіх позиціях тут виступає фонема *и*¹ як результат злиття давніх *ы* та *и* (*і*).

У говірках півночі Чорнобильського району (Новошепеличі, Старі Шепеличі, Усів, Машів, Красне, Річиця, Денисовичі, Бенівка та ін.) виявляється розрізнення *и*¹ — *і* після передньоязичних завдяки збереженню палатальності їх перед *і* (а в деяких говірках і перед *е*). Після губних, шиплячих, задньоязичних і *р* немає розрізнення *и*¹ — *і*. Основний вияв фонемою *и* після передньоязичних — *и*¹, після губних, а також, непослідовно, після задньоязичних і *р* — *и*^н.

Між цими двома говірковими групами існує перехідна смуга (приблизно по лінії Старосілля, Лелів, Калинівка, Копачі, Стечанка), де основний вияв фонемою *и* — *и*¹ або *и*^н, але м'якість передньоязичних перед рефlekсами давнього *и* (*і*) зберігається непослідовно і можливі паралельні форми.

Отже, в частині говірок зберігається розрізнення *и*¹ — *і*: *коті¹* — *кат'і*, *лі¹си¹* — *лі¹ст*, *ні¹тка* — *пані¹* та ін., хоч воно й виявляється обмежено, тільки після передньоязичних, які зберегли палатальність перед *і*. Після фонем, які повністю або частково диспалаталізувалися (губні, задньоязичні, шиплячі та *р*), у цих говірках давнє розрізнення зникло. При цьому змі-

²⁴ Відсутність пом'якшення або напівпом'якшення губних, г, к, х та *р* перед *і* виявлена і в говірках інших, суміжних з Білорусією, районів (див. О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів, К., 1924, стор. 59, 62 та ін.).

ни **ы** розвивалися в напрямі наближення до **і**. Тому-то наслідком злиття давніх **ы** та **и** (**і**) після цих фонем виявилась фонема **і^н**. Після губних, які тут зберегли напівпалатальність, **і^н** виступає послідовно: **п^ні^нла** (імен. наз. відм.) — **п^ні^нла** (дієсл.), **м^ні^нла** (імен. род. відм.) — **м^ні^нла** (дієсл.), **ві^н** — **ві^ншн'а**; після задньоязичних, шиплячих і **р** можливі **і^н** та **и^л**.

Таким чином, загальне явище української мови — злиття давніх **ы** та **и** (**і**) в одній фонемі **и** — в досліджуваних говірках має свою специфіку. Ця специфіка полягає, зокрема, в тому, що внаслідок злиття давніх **ы** та **и** (**і**) постає звук **і^н** (після губних — послідовно, після інших приголосних — непослідовно). Це явище не характерне для білоруської мови. Тому-то можна зробити припущення, що на стику українських і білоруських говірок при поширенні української місцевої фонетичної риси — злиття **ы**, **и** (**і**) > **і^н** — в сусідніх білоруських говірках діяла протилежна тенденція — не звужувати давнє **ы** в **і^н** і зберігати давнє розрізнення **ы** — **и** (**і**). Ця тенденція виявилася найінтенсивніше в тих позиціях, де звуження **ы** > **і^н** було найпослідовнішим, тобто після губних. Через те саме після губних давнє **ы**, що в сусідніх українських говірках переходило в **і**, у білоруських говірках заступилося фонемою **у**, яка має фонемні ознаки, що сприймаються як протилежні до фонемних ознак **і^н** (**у** — звук високого піднесення, заднього ряду, лабіальний). Цьому процесові сприяла лабіальність губних.

Отже, заступлення **ы** > **у** після губних, як і заступлення **а** > **о**, має гіперичні основи. Це вияв відштовхування білоруських говірок від місцевих особливостей злиття **ы** та **и** (**і**) в сусідніх говірках української мови — переходу давнього **ы** в позиції після губних у **і^н**. Розглядане явище, властиве південній смузі говірок білоруської мови, стало однією з системних рис південно-західних білоруських говорів²⁵. Північні говірки Чорнобильського району займають щодо основної території поширення цього явища периферійне становище. Тому-то в цих говірках заступлення **ы** > **у** втратило системний характер і поступово занепадає.

Загалом розгляд деяких фонетичних явищ у досліджуваних говірках дозволяє зробити кілька висновків.

1. На території говірок, перехідних між українською і білоруською мовами, внаслідок стикання протилежних фонетичних процесів, виникають гіперизми: заступлення етимологічного **а** фонемою **о** в ненаголошених складах і давнього **ы** — фонемою **у** після губних.

2. За гіперизм слід вважати етимологічно не виправдане заступлення одних фонем іншими внаслідок намагання мовців

²⁵ Див. Ю. Ф. Мацкевіч, Важнейшыя пытанні беларускай дыялекталогіі, «Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР», вып. II, Мінск, 1954, стор. 146.

уникнути уявно «гірших» або «чужих» варіантів і звукосполук. Якщо йдеться про заступлення фонем, то вони повинні мати кілька чи, принаймні, одну фонемну ознаку, що сприймається як протилежна. Причиною виникнення гіперизмів є стикання літературної мови і діалекту або взаємодія різномовних чи різнодіалектних рис. До основних ознак гіперизмів належать: 1) уподібнення за аналогією до варіантів, що в конкретному випадку вважаються правильними, 2) відштовхування від таких рис, що усвідомлюються як «чужі» або «гірші».

3. У дослідженні гіперичних явищ треба виходити з вивчення процесів, які в двох сусідніх чи споріднених мовах розвинулися неоднаково і могли дати поштовх для витворення гіперизмів. Так, гіперичне заступлення $a > o$ могло виникнути на основі протилежності білоруського акання і збереження етимологічного o в ненаголошеній позиції, властивого українській мові. Для зміни $y > u$ в певних позиціях основну роль відігравали місцеві особливості злиття фонем y та i (i) в українській мові (i переходу $y > i$ після губних) та збереження давнього розрізнення $y - i$ в білоруській мові.

4. У процесі вивчення гіперизмів треба зважати на їхню артикуляційно-акустичну основу, на можливість заступлення однієї фонемі іншою, а також на додаткові фонетичні причини, що могли викликати розвиток гіперичного явища в певному напрямі (напр., посилення лабіальності наступного голосного під впливом губного при зміні $y > u$).

5. Гіперизми є однією з ознак мішаних і перехідних говорів. У перехідних говорах вони можуть утворювати смугу між говірками, що взаємодіють, і бути системним явищем говірок цієї смуги.

6. Гіперизми перехідних між близько спорідненими мовами говорів можна розглядати як вияв тенденції однієї з цих мов до збереження сталості своєї будови, як вияв своєрідного «опору» проникненню невластивих мові елементів. Заступлення $a > o$ в північних говірках Чорнобильського району становить своєрідний бар'єр для проникнення білоруського акання, отже, це є «опір» українських говірок білоруським мовним рисам. Заступлення $y > u$ — це ознака «опору» білоруської мови щодо впливу українського мовного явища, яке полягає в звуженні $y > i$ після губних, характерному для досліджуваних північноукраїнських говірок. Процес заступлення $y > u$ виник, можливо, на стику українських і білоруських говірок і поширився в південно-західних білоруських говорах.

А. М. МАТВИЄНКО

ДЕЯКІ ЯВИЩА ГРАМАТИЧНОЇ АНАЛОГІЇ В ОСНОВАХ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Питання граматичної аналогії, зокрема ті, що пов'язані з повноголосними формами, які відбивають особливості колишньої акцентуаційної системи, вже знайшли свою розробку в деяких акцентологічних працях¹. Проте можливості досліджень у цьому напрямі все ж не здаються легко вичерпливими, особливо якщо взяти до уваги всю строкатість діалектних даних.

Досить рухливий стан з погляду аналогії спостерігається, власне, в тих коренях або суфіксах, де за фонетичним законом слід чекати звичайних рефлексів давніх **о**, **е**, **ѣ**, **ь**. Проте не всяке відхилення від фонетичної закономірності пояснюється морфологічно, принаймні для окремих говорів. Дані пам'яток XVII—XVIII ст., де замість сподіваного **і** < **о** виступає **о**, а також нерідко наявні в діалектах форми з **о**, яке не могло виникнути шляхом аналогії, дають підставу припустити, що процес переходу **о** > **і** не завжди досягає завершеності і давнє **о** легко відновлюється там, де для цього є сприятливі умови. Цілком вірогідними є висловлені в діалектологічній літературі думки про значну роль значення іншої мови в розвитку паралелізму українських форм з давнім **о**². Свідченням про вплив російської мови можуть бути такі слова з **о**, замість фонетичного **і**, як *война́*, *дво́йка*, *трьо́йка*, *розбо́йник* і под. (Дзендз., I, 84)³, тобто слова, зовні тотожні з відповідними російськими.

¹ Див. Л. А. Булаховський, Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу, «Мовознавство», № 7, К., 1936; його ж, Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи, «Мовознавство», т. IV—V, К., 1957; його ж, Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления, ж. «Вопросы языкознания», 1956, № 4.

² Див. Л. С. Терешко, Особливості фонетичної системи надбужських говірок Кривоозерського краю на Миколаївщині, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1956, стор. 100.

³ У статті вживаються такі умовні скорочення: **Бесс.** — И. Бессараба, Материалы для этнографии Херсонской губ., СПб., 1916; **Грінч.** — «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка, т. I—IV, К., 1907—1909; **Дзендз.** — Й. О. Дзендзелівський, Українські говірки Нижнього

Відносно українських говорів на території Воронежської області було навіть зроблено висновок, що в них порушена фонетична система і зазнали зміни окремі фонетичні закони під впливом російської мови⁴. Отже, в багатьох випадках природно допускати можливість підтримки форм з фонетичним *о* таким впливом, хоч далеко не завжди можна визначити міру самого впливу. Останнє пов'язане з урахуванням особливостей українських говорів, більшої або меншої проникності їх для російських елементів, а також характерної для говорів рефлексії голосних.

Безпідставно було б шукати однакових наслідків аналогічних впливів у південно-західних говорах з розвиненим ікавізмом, що подекуди охоплює навіть іншомовні слова, і в наддніпрянських та взагалі південно-східних, де, якщо навіть не брати до уваги впливу російської мови, все ж набувається більше фонетичних ознак, спільних з цією мовою. Граматична аналогія, пов'язана з порушенням фонетичного закону, не може, природно, викликати рівнозначні наслідки в різних діалектах. Ареал діяння аналогії в говорах розширюється або звужується, іноді вона може навіть зовсім не виявлятися, залежно від наявності і ступеня сприятливості умов, які в кожному випадку визначаються специфікою інших фонетичних особливостей певного діалекту. Так, майже виключена можливість вирівнювання в парадигмі *о*-основ у чернігівських говорах, оскільки у випадках

з чергуванням відкритих і закритих складів (пор. *вуол* — *валá*) ненаголошене *а* (<*о*) ніколи не потрапляє в наголошену позицію. Теоретично ймовірною є індукція відмінків у випадках типу

вуоз — *вуоза*, хоч фактів її поки що засвідчено небагато. У гвірці с. Михайло-Коцюбинського на Чернігівщині зрідка вживаються форми непрямих відмінків з деяким впливом на них

(на вимову кореневого звука) називного: *вуоза*, *куон'ах* від

вуоз, *куон'*⁵. Можливо, що завдяки не морфологічній, а фонетичній аналогії, для якої не обов'язкова наявність певних морфологічних меж, з'явився ненаголошений дифтонгічний рефлекс

о (<*а* < *ѣ*, < *е*) в дієсловах *віт'уог*, *вів'уоз*⁶. Існування в ін-

Подністров'я, т. I—II, Одеса, 1951 (машинопис); Кул. — П. Кулиш, Записки о Южной Руси, т. I, СПб., 1856; Паньк. — І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938; Рук. фонд — Рукописний фонд Діалектологічного атласа української мови (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР); ЭМ — Б. Гринченко, Этнографические материалы, т. I—III, Чернигов, 1899.

⁴ Н. П. Гринкова, Очерки по русской диалектологии, «Известия по русскому языку и словесности АН СССР», т. III, кн. 1, 1930, стор. 211.

⁵ П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 66.

⁶ Там же, стор. 68.

ших говорах Чернігівщини поряд з варіантами, що мають $\bar{y}o$, o , також паралелей, в яких виявляється y (oy , y^o)⁷, ставить під сумнів аналогічне походження цього o і свідчить, імовірноше, про його фонетичне виникнення.

Не завжди вдається чітко з'ясувати випадки, де немає переходу $e > i$ в закритих складах перед наступним м'яким приголосним. Діалектна різноманітність рефлексії давнього e в згаданих умовах змушує зовні фонетично тотожним або однотипним формам давати інколи різне пояснення. Аналогія можлива в основному тоді, коли в морфологічно паралельних позиціях тій або іншій говірці властиві різні рефлексії історично одного й того ж звука. Напр., варіанти *купель*, *кудель* (поряд з *купіль*, *куділь*) можуть бути фонетично закономірними, оскільки сучасне *-ель* походить як з *-ель*, так і з *-ѣль*. Однак у першому випадку можна допускати ще індукцію непрямих відмінків (навіть в межах тієї говірки, в якій інші дані свідчать за походження *-ель* з *-ѣль*). Тимчасом і варіант з *-іль* може бути наслідком фонетичної аналогії до випадків фонетичної зміни $o > i$.

Морфологічний чинник не діє при виникненні північнодіалектних форм наз. відм. одн. типу *камень*, *гребень*, *ремень*, де ненаголошене e не переходить у i в закритому складі. Навпаки, зовні тотожні з ними форми, засвідчені подекуди в говорах Наддніпрянщини, не є фонетичними, а виникли під впливом форм непрямих відмінків.

Фонетичні умови в різних діалектах неоднаково сприяють діянню аналогії. Напр., сполуки *-оро-*, *-оло-*, які в південно-східних говорах української мови лише в певних межах допускають перехід $o > i$ в закритому складі, підлягають ікавізму за аналогією до інших випадків чергування $o - i$ в закарпатських говорах.

Усі відзначені факти ускладнюють дослідження аналогічних впливів, зумовлюючи часто лише приблизне пояснення того або іншого випадку.

Щодо вокалізму основ діяння аналогії виявляється переважно в двох напрямках: називного відмінка на непрямі і непрямих відмінків на називний.

Крім суфіксальних і віддієслівних утворень, про які йтиметься нижче, відсутність переходу $o > i$ засвідчується в літературній мові порівняно незначною кількістю випадків. З них лише окремі пояснюються впливом індукції інших відмінків, тимчасом як більшість є старослов'янськими або похідними від старослов'янських коренів деетимологізованими лексемами,

⁷ З. Г. Ніколаєнко, Рефлексія давніх o , e та $\bar{y}$ в говірках Любецького району, Чернігівської області, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XIV, 1955, стор. 197.

що зберегли свій початковий вигляд, як, напр., утворені від рок слова *строк, урок, вирок, пророк* та ін. Сюди ж належить і *бог*, де збереженню *о* могла сприяти, щоправда, і клична форма *боже*. Шляхом індукції, мабуть, утворені *гроб, дрозд*, що навіть у літературній мові вживаються поряд з фонетичними *гріб, дрізд*. Щодо *кроль, кріль* (у говірках також *король*) за фонетичний правомірно вважати варіант з *о*.

Діалектна сфера розгляданого явища значно ширша, хоч і тут індукція непрямих відмінків не має абсолютного значення, поступаючись перед впливами інших слов'янських мов, напр.: *боб, глод, бор, воск, ослон, явор, двор, сокол* та ін. Майже відсутні підстави вбачати будь-яку аналогію в словах термінологічного характеру типу *взвод, ствол* і под., тому що вони здебільшого неукраїнського походження. Найповніше, принаймні в літературній мові, здійснилася індукція в суфіксальних утвореннях, що мають у суфіксі випадні *о, е*. Ця остання умова забезпечує кількісну перевагу в парадигмі *і*, можливо, в зв'язку з цим також більшу здатність до поширення саме рефлекса голосного, який виступає в закритому складі (пор. *лікоть, ніготь, рівень, верхівень, пастівень, обміжок, проміжок, запічок, потічок, дзвіночок, кілок, візок, стіжок, місток, ріжок, пиріжок, обідок, чобіток, триніжок, дрібок, заробіток, гребінець, корінець, камінець, погрібець, початківець, удівець, кібець, кінець, стілець, узірець, верхівець, острівець* і т. ін.). В утворенні похідних від назв міст іменників на *-ів* типу *чернігівець, миколаївець, канівець* і под. вирішальна роль належить фонетичним формам вихідних слів.

Для форм здрібності на *-ок, -ець*, а також у тих випадках, де ці суфікси втратили емоційне забарвлення, значну морфологічну підтримку подають безсуфіксні форми відповідних іменників. У цьому виявляється тенденція до уніфікації фонетичного вигляду коренів на підставі лексичної близькості їх у коренево споріднених словах.

Порівняно мало, в порядку спорадичних явищ, зазнають аналогічних упливів у наз. відм. основи іменників на *-ість* (< *-ость*), напр.: *радоість* (Рук. фонд), *милоість, млоість* (Грінч.), *далекоість*⁸ та ін.

Випадки з *-ость, -ень, -ель* заслуговують на окрему увагу. Цілком імовірно, що такі іменники, як *благость, милоість*, а також *нерость, обрость* і под., є залишками старослов'янської книжної мови, а не результатом морфологічних перетворень на українському ґрунті. Слово *капоість*, що походить від деетимологізованого російського *пакость*, зберегло російську оболонку суфікса. Діалектні *камень, ремень* і под., як і *купель*, можуть бути пояснені не лише індукцією непрямих відмінків, а й впливом тих говорів, де відсутня рефлексія *е > і* в ненаголошеній

⁸ «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 54.

позиції. Варіанти *постель* і *жужель* могли відбити вплив морфологічних синонімів *постеля* і *жужелиця*.

Зіставлення фактів свідчить про те, що індукції форм непрямих відмінків на форму називного зазнають переважно слова неодноскладові, похідні, для яких велике значення має також одночасний вплив вихідних та споріднених форм. Для односкладових іменників узагальнення в парадигмі рефлекса того голосного, що виступає в закритому складі, не характерне.

Явище індукції називного відмінка на непрямі найчастіше виявляється в збереженні суфіксального *і*, властивого закритому складові форми наз. відм., в решті форм парадигми. Воно охоплює насамперед іменники чол. роду на **-ій** (<ой) типу *спокій, розвій, напій, настрій*. У цьому випадку індукція наз. відм. зумовлена індукцією іншого порядку — узагальненням у живій мові наголосу, характерного для наз. відм., всією парадигмою. Уподібнення до форми наз. відм. поширилось і на наступний голосний, що опинився в ненаголошеній позиції і внаслідок цього дістав більшу можливість асиміляції. Літературні форми згаданих слів, не порушуючи при відмінюванні чергування наголосу, зберігають і чергування звуків *о* — *і*. Подібна підстава для перенесення суфіксального *і* на всю парадигму спостерігається в слові *кисіль*, де внаслідок чергування наголосу цей звук потрапляє також у ненаголошену позицію.

Отже, природнішою видається індукція називного відмінка на непрямі в словах, що характеризуються сталим наголосом на корені (пор. *ва́жіль, кúпіль, ка́мінь, ре́мінь, про́мінь* і т. ін.).

Зрідка діяння індукції можуть сприяти ще додаткові умови. Так, у одній з південноподільських говірок форми *вечі́ра, вечі́ром* і т. д. підтримуються не тільки основним *вечі́р*, а й прислівником *увечі́рі*, де розглядане *і* є результатом асиміляції до наступного (флексивного) *і*⁹.

У випадках *добі́р — добі́ру, опі́р — опі́ру* і под. індукція, за Л. А. Булаховським, завдячує впливу таких утворень, як *вимі́р, розмі́р*¹⁰.

Кінцеве **-ей** іменників *соловей, воробей (веробей), муравей* (старослов. *славш, враши, мравш*) виникло, ймовірно, внаслідок тих же фонетичних перетворень, що й омонімне закінчення род. відм. мн. **ь-основ**. Разом з тим редукція в непрямих відмінках ненаголошеного *и* перед *й* завершила уподібнення цих іменників до давніх **йо-основ** з випадним *е*. Отже, тут маємо морфологізацію фонетичного явища, рівнозначну за своїм ре-

⁹ О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеська обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 52.

¹⁰ Л. А. Булаховский, Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления.

зультатом індукції парадигм. У варіанті *соловій, соловія* і т. д., властивому деяким південно-західним говорах, збереження *і* в основі навряд чи завдячує зв'язку з *ь*-основами, оскільки рефлексом давнього *и* в цих говорах є звук *и*. Відповідний сумнів був висловлений іще О. О. Потебнею¹¹. Найімовірніше, що *-ій* у слові *соловій* відбиває звичайну рефлексацію *е > і*, згідно з тенденцією до ікання в тих же говорах узагалі.

Дуже рідко в говорах засвідчується також збереження парадигмою випадних *о, е*, властивих формам наз. відм. В олишівських говірках на Чернігівщині відзначено *сона, сону* (від *сон*). Сюди ж належать літературні *льону, гребеня* і т. ін. (пор. давньоруські *льнѣ, гребьнѣ*). У фольклорних записах ХІХ ст. зустрічається *корабелі* замість *кораблі*: *Позвольте корабелі струзати... Да корабелі у море запускати* (Кул., I, 175, 176).

Називний відмінок не єдиний, що зумовлює у відкритому складі форм непрямих відмінків з'явлення рефлекса голосного, характерного для закритого складу. Досить поширеними в говорах є форми ор. відм. колишніх *ь*-основ, які дістали флексію *а*-основ (типу *сілею, нічею*; пор. ще закарпатські діалектні *sü'l'ou, nü'çou, küst'ou, z'lisc'ou* та ін.; Паньк., 228) і своїм рефлексом давнього *о* у відкритому складі зобов'язані впливу вихідної форми, де звук *о* — в закритому складі.

Звук *о* основи за аналогією до наз. відм. одн. послідовно зберігається в іменниках на *-ок* (< *-ькъ*): *носка, ломка, котка, мотка, зростка, паростка* (мабуть, не без впливу *рости*), *вів-торка* (і *вівтірка*), *паводка* (при сприяттні *вода*), *зародка* і т. ін.

Порівняно часто зустрічаються випадки, коли індукція відмінків певного слова має протилежні напрями в різних говорах, як напр.: *мізок* — *мізку, гребень* — *гребеня, купель* — *купеля, лебедь* — *лебедя* і под. або *мозок* — *мозку, гребінь* — *гребіня, купіль* — *купіля, лебідь* — *лебідя* і под.

Ряд слів має в непрямих відмінках основу, узагальнену за голосним формі наз. відм., напр.: *бездолець, богомолець, борець, ловець, отець, чорноморець, приходець, дозорець, урядовець, службовець, науковець, народовець* та ін. Усі ці іменники об'єднані тією спільною ознакою, що вони є назвами осіб. Проте думка про найбільшу індуктивну здатність форм наз. відм. саме в цій лексичній категорії певною мірою спростовується тим, що більшість із згаданих іменників становлять складні або суфіксальні утворення, що зберігають у незмінному вигляді корінь вихідного слова: *бездолець* (— *доля*), *борець* (← *боротись*), *ловець* (← *ловити*) і под. До речі, від коренів зазначених вихідних іменників узагалі не можна утворити таких похідних, де *б* у закритому складі відбувалася заміна *о > і*. Не становлять винятку щодо цього й непрямі відмінки. У словах

¹¹ А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, «Филологические записки», вып. I—V, Воронеж, 1870, стор. 33.

богомалець, приходець, дозорець корені, найімовірніше, так само перенесені з вихідних дієслів у незміненому вигляді, хоч вони можуть давати утворення і з чергуванням *о — і*. У формах непрямих відмінків від *урядовець, службовець, науковець*, а за аналогією до них і від *народовець* могло зберегтися *о* відповідних прикметників на *-овий*, що є, до того ж, наголошеним (пор. *верхівець, фахівець*). Якщо до сказаного додати ряд фактів, у яких форми наз. відм. від іменників — назв осіб уподібнювалися до форм непрямих (*зв'язківець, початківець, удівець* та ін.), то зайвий раз буде підкреслено надто слабу залежність індукції відмінків від категорії особи. Отже, обмежуючись тут лише матеріальною частиною іменників, можна сказати, що наявні в нашому розпорядженні факти не дають категоричної відповіді на питання про зв'язок явищ індукції відмінків з будь-якими семасіологічними особливостями.

Лексичне значення може відігравати певну роль для напряму індукції лише в поодиноких випадках (напр., у назвах матеріальних понять). Можливість такого чинника висунув Л. А. Булаховський, пояснюючи форми *сирівцю, ялівцю*¹².

Здебільшого ж найзагальніша тенденція індукції відмінків у матеріальній частині іменників — усунення недоцільної фонетичної розбіжності в основах відмінкових форм — здійснюється майже незалежно від будь-яких лексичних тенденцій. Дуже часто узагальненою стає та форма, що має для цього більше фонетичних умов, а саме: наголошеність чи ненаголошеність позиції, в якій знаходиться звук, що підлягає зміні, асимілятивний вплив сусідніх звуків, а також споріднених форм.

З двома попередніми дуже тісно пов'язане питання про аналогічні утворення, зумовлені впливом морфологічно споріднених слів або форм із спільною основою. По суті, це питання про чинник індукції, який діє в більшості випадків у сукупності з іншими чинниками і, отже, не може розглядатись ізольовано від них. Морфологічну категорію іменників, що могли б уважатися за аналогічні утворення саме цього напряму, становлять префіксальні і складні слова, в яких наявний складовий компонент, переважно дієслівного походження, з голосним — рефлексом давнього *о*. Однак факти виявляються складнішими, ніж здавалось би, і потребують обережнішого підходу до них. Гадаємо, що до аналогічних утворень не належать складні іменники з дієслівними основами *воз, нос, вод* і под.: *риболов, водовоз, водонос, діловод, хлібороб, груповод, вагоновод* та ін. Майже всі ці іменники виникли досить пізно, з великим віддаленням від часу здійснення рефлексії *о > і* в закритих складах. Отже, в цьому випадку маємо факт звичайного словотворення із збереженням фонетичного вигляду вихідних компонентів, а не змі-

¹² Л. А. Булаховський, Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления.

ни за аналогією. Для тих іменників, що мають однакове звучання в українській і російській мовах, вирішальне значення, цілком імовірно, міг мати вплив останньої.

Так само пояснюються віддієслівні префіксальні іменники типу *насос, розкол, принос, розлом*, хоч тут не виключена орієнтація на вихідний дієслівний корінь, як у словах *поток, народ* (паралельно до *потік, нарід*). Результатом фонетичної аналогії були б швидше варіанти цих слів з переходом $o > i$.

Проте є підстави визнати роль аналогії в тих випадках, де можливе відштовхування від омонімічних дієслів, унаслідок чого маємо *завоз, перевоз* (також *завіз, перевіз*), *нанос, перенос, принос, привоз* і т. ін. Фонетична роздвоєність іменників коштом варіанта з *i* не спостерігається в назвах осіб.

Порушення фонетичного чергування $e - o$ за тих же умов під впливом інших відмінків засвідчено в словах: *печера* замість *печора*, за аналогією до *в печері*; *решето*, бо *в решеті*; *щела*, бо *щепити*; *чолі*, бо *чоло*; *щоці*, бо *щока*; *бджолі*, бо *бджола*; *пшо́ні*, бо *пшоно*, і под. У перших двох випадках фонетичною підтримкою аналогії могло служити попереднє *e*.

Більш або менш показовою категорією, що викликає діяння індукції, є безсуфіксні іменники стосовно до відповідних суфіксальних.

Аналогію основи суфіксальних форм до відповідних безсуфіксних при можливій участі інших чинників слід вбачати, напр., у таких діалектних словах: *словце, ножка, ночка, ягодка* (ЭМ, III, 109, 252), *сиротка, постольці* (Бесс., 175) та ін.

У род. відм. мн. іменників жін. роду із зменшувальним суфіксом *-ка (-ька)* вокалізм основ вирівнюється за іншими відмінками, а також за род. відм. ми. відповідних безсуфіксних іменників: *кілок, зірок, бджілок, кірок, кізок, кішок, ніжок*.

Перенесення за аналогією зв'язків безсуфіксної пари — називного і непрямих відмінків — на суфіксальні відповідники маємо у випадку *запілок — заполку* (Грінч.), подібно до *піл — полу*.

Споріднені слова не рівнозначні в своїй індуктивній ролі відмінковим формам парадигми. Важко визначити ступінь впливовості їх у згаданих вище префіксальних утвореннях і складних іменниках, де наявні обидва джерела впливу. Про обмеження ролі споріднених слів, що виявляється тут лише в сприянні аналогії, говорить, зокрема, той факт, що вони не засвідчують ніякого впливу у випадках, коли в тому ж напрямі не впливають форми інших відмінків (пор. *візок, місток, бічок, ріжок, стіжок* та ін. і *возик, столик, кошик, ковшик, мостик* та ін.).

Затирання в свідомості мовців вихідної форми слова, а отже, і початкового характеру голосних основи може привести до підпорядкування звуків різного походження спільному фонетичному закону. Маємо на увазі змішування основ за голос-

ним *о* (< *о, ъ*) та *е* (< *е, ъ, ѣ*). Таке уподібнення пояснюється, звичайно, аналогічним впливом одних форм на інші, напр.: *ліб* — *лоба* (< *льба*), бо *віл* — *вола* (< *вола*). Явище, однак, не обмежується граматичними формами з певними позиційними умовами, а поширюється й на випадки, де вдавання до будь-яких аналогій було б надто силуваним. І. О. Варченко доводить фонетичне виникнення *і* не тільки на місці давнього *о*, а й на місці *о < ъ* у таких випадках, як *наді мною* < *надъ мною*, *розібрати* < *розьбрати* і под.¹³ Очевидно, всі наведені випадки об'єднані спільним за природою явищем, яке здійснюється в межах звукового сполучення, здатного в мовному потоці утворити закритий склад. У зв'язку з цим підлягає уточненню роль морфологічного і фонетичного чинників щодо розгляданого явища. На певному ступені розвитку фонетичної системи мови може відбуватися зовнішній збіг двох різних за походженням і з різними властивостями звуків. Виникає звукова аналогія, яка утворює нове відгалуження від основної лінії фонетичного закону. Немає підстав уважати випадки типу *кріт*, як і *розібрати*, виключно аналогійними, оскільки в них аналогійна заміна *о* (< *ъ*) > *і* фонетизувалася майже повністю для прийменникових сполучень, префіксальних утворень і (можливо, поки що незначною мірою) для іменників. Фонетична аналогія, якщо вона виходить за межі поодиноких відхилень, визначає той вузол у розвитку звука, від якого фонетичний закон починає діяти вже в трохі зміненому руслі, для розгляданих випадків — розширеному за рахунок *і < о < ъ*.

Діалектна нерівномірність розвитку фонетичної системи в межах тієї самої мови, а також відмінність морфологічних умов є причиною строкатості звукових явищ, певна доля яких викликана діяннями фонетичної аналогії. В українських говорах рефлексія *о* (< *ъ*) > *і* найпослідовніше здійснена в позиції після прийменника або дієслівного префікса. У парадигмах іменників літературної мови вона обмежується лише кількома фактами, тим часом як у говорах спостерігається розширення кількості випадків; пор. літературне *кріт*, давньор. *крѣтъ*, рос. *крот*, польське *kret*; закарпатське діалектне *дішч*, старослов. *дъждь*, літературне *дошч*, рос. *дождь*, польське *deszcz*; поліське

діалектне *руот* < *рѣтъ*, літературне *рот*, рос. *рот*, чеське *ret*; літературне *сліз* (род. відм. мн.), закарпатське діалектне *сл'уз* (< *слъзъ*), польське *tez*; літературне *лоба*, *лобом* і т. д. від *лоб* (< *льбъ*), народнописанне також *ліб* (Кул., I, 209); *моху* < *мъха*; *гребеня* (давньор. *гребьнь*) — за аналогією до *каменя*, *ременя* і под. У російській мові індукція відбулася в зворотному напрямі: *камня*, *ремня* і т. д., бо *гребня*.

¹³ І. О. Варченко, Особливості західнополтавських говірок щодо рефлексії давнього *ъ* у сильній позиції, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1956, стор. 58—59.

До явища цього типу належать також випадки, коли $i < \text{ѣ}$ чергується з o , e , як $i < e$ (o), напр.: *xpін* — *xponу* (рос. *xpen*, польське *chrzan*), *зустріч* — *зустрічи* (давньор. *встрѣча*), *ведмідь* — *ведмедя* (давньор. *медѣвьдѣ*), *речі* (род. відм. одн. і наз. відм. мн. від *рѣчь* $<$ *рѣчь*) і народнописанне фонетичне *річи* (Бесс., 210), *лебідь* — *лебеда* (давньор. *лебѣдь*), *гибель* — *гибелі* (давньор. *гыбѣль*) і под.

У деяких говірках іншого характеру набуває рефлексія давнього e в закритому складі перед твердим приголосним. Середньонаддніпряньські говори, а також літературна мова зберігають іменники *мед*, *лет*, *намет*, *трепет*, *перепел* і т. ін. у фонетичному вигляді, зумовленому колишньою короткістю e ¹⁴. Не аналогічний, а акцентологічний характер цього явища підтверджується фактами з говорів, де іменники такого типу становлять виняток серед тих, що виявляють рефлексивну зміну e ; пор. закарпатські діалектні *med*, *led*. Однак закономірність у чергуванні e — i , що виникла на українському мовному ґрунті, поступово об'єднує в собі також випадки, де це чергування, неможливе з погляду ще давнішої фонетичної закономірності, приводить до виникнення варіантів *mnüd*, *mid*, *lid* та ін. (Паньк., 91 і далі).

Варіант *лід*, засвоєний і літературною мовою, міг з'явитися двома шляхами: або з вихідного *ледъ*, або з секундарного *льод* за аналогією до фактів із чергуванням o — i . Останнє припущення вірогідніше, бо тут наявна, крім того, підтримка форм непрямих відмінків з o , які навряд чи могли б вишикнути незалежно від форм наз. відм. Те ж стосується варіантів *паслін* (замість *пасльон*), *політ*, *літ* (замість *польог*, *льог*), хоч у цьому випадку могла діяти аналогія дієслова *літати*. До розгляданих явищ належить і форма род. відм. мн. *сліз* (замість *сльоз*), утворена під впливом відмінкових форм з $-ьо$.

У говірці с. Хоробичів на Чернігівщині засвідчені фонетичні зміни у вокалізмі відмінкових форм перед голосним наступного складу, що впливає на попередній голосний, напр.: *săstra* : *sestri*. Такий зв'язок може зумовити з'явлення аналогічної форми тих слів, де фонетично в основі слід було б сподіватися іншого відтінку голосного — шляхом розв'язання пропорції типу: *săstra* : *sestri* = *stăna* : *steni* (старослов. *sestra*, *stѣna*)¹⁵. Подібні явища через недостатню дослідженість їх обмежуються в діалектологічній літературі лише наведеним випадком, з огляду на що приймаємо його тільки як можливий вияв аналогії, який потребує потверджень експериментально-фонетичними даними.

¹⁴ Див. Л. А. Булаховський, Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи, «Мовознавство», т. IV—V, стор. 15.

¹⁵ О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичів, К., 1924, стор. 33.

Явно нефонетичного походження форми типу *зайця*. Вживані в наддніпрянських говорах, де наголошене 'а взагалі незмінне, ці форми виникли внаслідок морфологічного переусвідомлення відповідного слова за зразком *боєць*, де е (<ь) випадне¹⁶ (пор. старослов. *загацьѡ*, укр. південно-західне *заяць, заяця*, польське *zajac*).

Зміна а > і в основі за аналогією до слів з чергуванням о — і засвідчена говірковим *крій* (край) на Чернігівщині (пор.: *Просвіти дорожку аж на крій села. А на крої села жила удова*¹⁷).

На противагу багатьом іменникам з суфіксом *-ень*, де е не буває випадним, слово *селезень* утрачає в непрямих відмінках цей звук. О. О. Потебня відзначав як виняток тільки кличну форму *селезню* та ор. відм. мн. *селезнями*¹⁸. Однак у сучасних говорах досить поширене випадання е не лише в цих, а й у всіх інших відмінкових формах.

Навпаки, в слові *олень* під впливом непрямих відмінків зберігається е, яке фонетично повинне було б випадати.

Залишається нез'ясованим, чи мала будь-яке значення індукція для іменника *красень*. Як у мові письменників ХІХ ст., так і в сучасній мові відмінкові форми його творяться паралельно за зразками давніх іменників на *-ьнь* та *-ень*¹⁹.

Дослідження характеру основ у відмінкових формах іменників за свідченнями пам'яток ХІХ ст. дає підстави говорити про тенденцію до уодноманітнення наявних давніше фонетичних варіантів, причому майже завжди втрачається нефонетичний, здебільшого говірковий варіант. Помічено, що наприкінці ХІХ ст. було порівняно значним збереження о в наголошеному закритому складі, напр.: *боль, прогной, бой, войны, проход, розбой, ножку, воз, дом, заброд, пол* та ін.²⁰ За діалектними даними останнього часу, говіркові варіанти з о зникли або вживаються паралельно до літературних з і (<о)²¹.

Для літературної мови в ряді випадків характерне хитання між варіантами з і та о, що свідчить про вплив живих говорів (пор. *кріль і кроль, дрізд і дрозд, гріб і гроб*). Звідси постає враження про сучасні фонетичні паралелі цього типу як про мовно-діалектні особливості, які більш або менш інтенсивно поширюються і в динаміці яких важко вловити спільну перспективу. Чіткіше вимальовуються дві найзагальніші діалектні тен-

¹⁶ А. Потебня, зазнач. праця, стор. 53.

¹⁷ В. Данилов, *Песни села Андреевки Нежинского уезда*, К., 1904, стор. 16.

¹⁸ А. Потебня, зазнач. праця, стор. 33.

¹⁹ Відповідний фактичний матеріал див. у Рукописному фонді (картока) Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

²⁰ І. О. Варченко, *Фонетичні особливості говірок Західної Полтавщини в порівняльно-історичному висвітленні*, К., 1954, стор. 63—64 (машинопис).

²¹ Там же, стор. 45—46, 50, 67.

денції цього явища: ікання в південно-західних говорах і паралелізм *о* — *і* в південно-східних.

Серед маси випадків індукції відмінків у основах парадигм, зумовленої тенденцією до уніфікації форм за матеріальною частиною або до вирівнювання матеріальної частини в споріднених словах, досить показовим видається лексичне розмежування іменників шляхом утворення паралелей за тією ж формальною ознакою. У цьому зв'язку фонетичної й семантичної диференціації особливого значення набувають діалектні явища, які в багатьох випадках унормовуються літературною мовою. Цей фонетично-семантичний процес дедалі більше усталюється як своєрідний засіб словотворення і водночас як засіб уникнення омонімії. Таке явище засвідчують, напр., лубенські говірки: *дом* — великий світлий цегляний будинок, *дім* — господа, домівка; *ход* — віз або основна частина воза: колеса з осями і насадом, *хід* — ходьба, рух; *підббр* — тверда набивка на підшві (взуття), *підбір* — зібрання, вибирання; *сход* — сільські збори, *схід* — сторона світу, поява сонця над горизонтом; *пол* — настил, підлога, *піл* — нари для снання; *кбшка* — якорець, *кішка* — домашня тварина і т. ін.²²

Отже, важливе місце в розвитку відмінкових форм іменників в українських говорах займають явища аналогії у вокалізмі основ, спрямовані в своїй сукупності на усунення фонетичних розбіжностей там, де ці розбіжності не виконують будь-якої семантичної або граматичної функції. Найбільше явища аналогії засвідчуються в тих випадках, де наявне одночасне діяння кількох джерел впливу, причому основна роль належить вихідному слову. У зв'язку з цим більшою мірою, ніж односкладові іменники, індукції підлягають похідні утворення. Індукція називного відмінка на непрямі або навпаки часто буває зумовлена мотивами зовнішнього порядку. умовами фонетичної асиміляції, наголосом, а також деякими додатковими чинниками, причому значно рідше діють семантичні чинники. Індуктивні явища цього типу пояснюються тим, що матеріальна частина відмінкових форм і коренево споріднених слів, містячи в собі основне лексичне значення, спільне всім цим формам і словам, повинна бути для них і формально тотожною.

Аналогія звичайно виявляється в певних морфологічних межах і може підтримуватися фонетично. Останнє буває тоді, коли рефлексія *о > і*, *е > і* починає втрачати значення початкової умови. Звукова аналогія порушує фонетичний закон і змінює його напрям.

Відхилення від основних ліній рефлексії давніх звуків у напрямі узагальнення рефлексів, де це узагальнення рефлексів не відчувається як перешкода і де для нього наявні певні

²² І. О. Варченко, Фонетичні особливості говірок Західної Полтавщини., стор. 48.

умови, більшою або меншою мірою властиве, як відомо, також іншим слов'янським мовам. У російській мові воно виявляється, наприклад, у поширенні $\ddot{e} < e$ за аналогією до тих утворень, де за цим звуком стоїть склад з передньоязичним голосним або м'який приголосний, на інші випадки, де відповідної умови немає (пор. *берѣза*); у чергуванні $e (< e)$ з нулем звука (пор. *камень — камня, лёд — льда*). Характерні явища аналогії у вокалізмі основ спостерігаються також у польській мові і її говорах: вживання o на місці e (пор. *żonie* замість *żenie*, бо *żona*); io замість ie (в тих же умовах) і, навпаки, ie замість io (пор. *siostra* замість *siostra*); звук o в наз. відм. іменників чол. роду замість фонетичного o — за аналогією до непрямих відмінків і o в непрямих відмінках — за аналогією до називного. Індукція, пов'язана з узагальненням o та o досить широко засвідчена ще в XVIII ст. (у мові так званих литовських поляків). Розвідка Г. Турської, присвячена дослідженню мови діалектної групи литовських поляків, висвітлює порівняно широке коло явищ відповідного типу²³, близьких в основних рисах до українських, про які йшлося вище. Численні явища аналогії, пов'язані зі зміною як часокількості, так і фонематичної якості голосних у матеріальній частині слів, наявні і в чеських іменниках²⁴. Серед індоевропейських неслов'янських мов явища розгляданого типу найхарактерніші для тих, що мають розвинену внутрішню флексію, наприклад для німецької²⁵.

²³ H. Turška, *Język Jana Chodźki*, Wilno, 1930. Див. також J. Baudouin de Courtenay, *Kilka wypadków działania analogii w deklinacji polskiej* (у кн. «Szkice językoznawcze», Warszawa, 1904); J. Rozwadowski, *Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung*, «Indogermanische Forschungen», Bd XXV, Strassburg, 1909.

²⁴ Див. Л. А. Булаховский, *Акцентологический комментарий к чешскому языку*, вып. 2, 3, К., 1956.

²⁵ Див. В. М. Жирмунский, *Внутренние законы языка и проблема грамматической аналогии*, «Труды Института языкознания», т. IV, М., 1954.

В. В. НІМЧУК

СЛОВОТВІР ЧИСЛІВНИКІВ У ВЕРХНЬО- НАДБОРЖАВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Говірки, поширені в центральній частині Закарпатської обл. або, точніше, в долині верхів'їв річки Боржави (північна околиця Іршавського району, села: Приборжавське — колишнє Заднє, Довге, Бронька, Суха, Кушниця і Лисичеве) та в східній околиці Свалявського району (села Березники і Керецькі), становлять невелику діалектну групу, що виразно окреслюється багатьма особливостями. Маючи основу говірок східних районів області, верхньонадборжавські говірки є перехідними до говірок центральних районів Закарпаття. Перехідний характер верхньонадборжавських говірок виявляється також у словотворі числівників.

Як і більшість говірок Закарпатської обл., досліджувані говірки зберігають чимало старовинних рис, що є цікавим і цінним матеріалом для істориків української мови, а також засвідчують ряд новотворів, що допомагають з'ясуванню внутрішніх закономірностей у розвитку мови.

Вживаний у говірках верхньої Надборжавщини числівник *йеден* (*йенна́*, *йенно́* з повною асиміляцією $d > n$) (пор. в інших українських говорах *йеден*, *оден*, *йїдин*, *йїден* та ін.) закономірно розвинувся з давнього *jedyňъ. Початкове *йе* збереглося в зв'язку з тим, що наступний склад мав *ь*, з якого розвинулося *е*, з огляду на що не можна припускати впливу західнослов'янських мов, де всяке початкове *је* зберігається (пор. чеське, словацьке і польське *jeden*). Сусідство з західнослов'янськими мовами могло лише підтримати це закономірне говіркове утворення.

Крім форми середн. роду *йенно́*, в запереченні вживається *и(й)йеннойе* за аналогією до синонімічного займенника *жя́ннойе* — жодне: *и йеннойе ни хог'іло йти*.

Досліджуваним говіркам властиві числівникові форми *два* (чол. рід), *дві* (жін. і середн. рід). Форма *дві* є відбиттям давньоруського *двъ*: *дві жоны*, *дві рыбы*; *дві відра*, *дві гор'н'ата*.

Поряд із звичайними кількісними числівниками *три*, *чотыри* в досліджуваних говірках зберігаються старовинні утворення чол. роду *трийе́*, *чотыре́* (пор. давньор. *триче*, *четыре*) в ролі спе-

ціальних особово-чоловічих форм: **трийе (чотыре) брѣга, трие (чотыре) хлѣнци, трие лигѣни, чотыре рѣбутныкы** і т. ін.

За аналогією до *трие, чотыре* виникла особово-чоловіча форма *двайе*: **двайе сме сокотѣли худѣбу**. Ця форма відома в закарпатських пам'ятках XVII—XVIII ст.: *суть двае люде*¹.

Особово-чоловічі форми числівників відомі також у мовах словацькій (*dva, tri, štiria*) і польській (*dwa, trzy*).

Звичайно, з назвами осіб чол. роду в говірках верхньої Надборжавщини широко вживаються і звичайні числівники *три, чотыри*: **три хлѣнци, чотыри лѣде**.

В утвореннях *двайе, трие, чотыре* наявний дуже виразний відтінок збірності, тому в говірках уживаються переважно вислови **чотыре (трие, двае) брѣга, чотыре (трие, двае)**

хлѣнци і под. відповідно до літературних **двоє братів, четверо (трое, двое) хлопців**, напр.: **чотыре сме робѣли у хѣшчи; у кѣлѣбѣ спѣли лѣде**.

Очевидно, на цій підставі особово-чоловічу форму *двайе* І. Верхратський² кваліфікує як збірну, а співвідносну особово-чоловічу форму *двоє (двоє)*, як і *трѣме, чотырѣме (трѣми, чотырѣми)*, що вживаються в частині говірок західних районів Закарпаття, Й. О. Дзендзелівський³ зараховує до збірних числівників.

Утворення *трѣми, чотырѣми* — це давньоруські форми ор. відм. *трѣми, чотырѣми* від числівників *триє, чотыре*. Закінчення **-оми**, замість сподіваного **-ими**, появилось тут за аналогією до *трѣх, чотырѣх*. Відповідно до *трѣми, чотырѣми* виникло *двоєми* (пор. словацькі особово-чоловічі форми *tromi, trome*, болгарські *двама, трима* та ін.). Під впливом *двайе, трие, чотыре*, що вживаються в багатьох говорах західних районів області як паралелі, в деяких говорах західної частини Закарпаття появились особово-чоловічі форми *двоєме, трѣме, чотырѣме*.

Не потребують будь-яких зауважень щодо словотвору числівники *шіс'ц', с'ім, дѣйцат', дѣс'ат', сѣрок*, а також *вус'ум*⁴ і *тѣс'ача*⁵.

¹ Ю. А. Яворский, Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков, Прага, 1931, стор. 122.

² І. Верхратський, Знадобы до пізнання угорсько-руських говірок, ч. II, Львів, 1901, стор. 85.

³ Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XIV, Ужгород, 1955, стор. 32.

⁴ З приводу останнього можна лише зазначити, що внаслідок прогресивної асиміляції до *у*, яке закономірно розвинулося з *о* після протетичного в перед наступним новозакритим складом, у останньому замість *і* теж виникло *у* (пор. у інших закарпатських говірках *вус'ім, вус'ім, віс'ім*).

⁵ Числівник *тѣс'ача* в досліджуваних говірках має *и*, незважаючи на те що давнє *ы* взагалі тут зберігається (пор. *мыло, ты, дым* та ін.). Звук *і*,

Старше покоління поряд з *тіс'ача* (*тіс'ачу*) вживає запозичення *їзир'* (угорське *ezer*).

Для досліджуваних говірок характерний також числівник *мілійбн* (*милійбн*, *милибн*, *мілібн*).

Складні числівники «одинадцять — дев'ятнадцять» розходяться з відповідними літературними лише фонетично: у другій частині, що розвинулася з давнього *на десяте*, виступає *-на́дз'ц'ит'* або *-на́ц'ц'ит'* (в останньому з асиміляцією $d > ц$). Лише зрідка, переважно у вимові осіб, знайомих з нормами літературної мови, можна почути *-над'ц'ат'*, *-надз'ц'ат'*, поряд з *-на́ц'ц'ит'*, *-на́дз'ц'ит'*. Тому що така асиміляція відбулась порівняно недавно, м'яке *ц* виступає перед голосним *и*. Іноді *ц'ц'* стягується в *ц'*.

Найбільше варіантів у верхньонадборжавських говірках має числівник «одинадцять»: *йединна́ц'ц'ит'*, *йединна́ц'ц'ит'*, *йеденна́ц'ц'ит'*, *оденна́ц'ц'ит'*, *оденна́ц'ц'ит'*. Основним з них є варіант *йединна́ц'ц'ит'*. Варіант *оденна́ц'ц'ит'* закономірно розвинувся з **jedinъ na desęte*, а *йеденна́ц'ц'ит'* — із **jedyňъ na desęte*. Інші варіанти (*йединна́ц'ц'ит'*, *оденна́ц'ц'ит'*) слід, очевидно, розглядати як такі, що постали внаслідок контамінації: *йединна́ц'ц'ит'* — з *йеденна́ц'ц'ит'* і *оденна́ц'ц'ит'*, а *оденна́ц'ц'ит'* — з *оденна́ц'ц'ит'* і *йединна́ц'ц'ит'*. Укажемо, що числівники *оден*, *оденна́ц'ц'ат'* уживаються в говірках сусіднього Хустського району. Не потребують коментарів числівники *двана́ц'ц'ит'*, *трина́ц'ц'ит'*.

а не *у*, в цьому числівникові є в чеській і в словацькій мовах. Вважається (див. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha, 1957, стор. 528), що в чеській і словацькій мовах і замість *у* після *t* з'явилося в слові *tisíc* внаслідок асиміляції *у* до наступного історичного м'якого *s*. Таке пояснення можна застосувати й до говіркового *тіс'ача*, яке не можна розглядати як запозичення з сусідньої словацької мови. Написання тисяча з *и*, а не *ы*, переважає в пам'ятках української актової мови XIV—XVI ст. і зустрічається в тих грамотах, які не знають змішування *ы* з *и* (див. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XVI ст., К., 1958, стор. 147). Факти вживання цього числівника з *и* відомі й у білоруських пам'ятках: *тіс Аць*, *тісечми*, *тісечи* (див. Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа, вып. 2-3, М., 1956, стор. 248).

Поряд з формою *тіс'ача* в ролі наз. відм. досліджуваним говіркам властива форма знах. відм. одн. *тіс'ачу*: *йа с'а роди́ў тіс'ачу дй́ўйат'цо*

три́ц'ц'ат' пёрво́го го́да; *тіс'ачу рубл'у́ў ц н'бо́го бы́ло*. Таке вживання зумовлене, з одного боку, аналогією до всіх інших числівників, у яких збігаються форми наз. і знах. відм., і, з другого боку, тим, що числівник *тіс'ача* виступає переважно з дієсловами, які вимагають знах. відм. Аналогічне явище спостерігається в говірках центральної і південно-західної Львівщини (див. П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської області, К., 1957, стор. 47; Я. О. Пура, Говори Західної Дрогобиччини, ч. I, Львів, 1958, стор. 66). Форми знах. відм. *stotinu*, *hiljadu* в ролі інших відмінків, зокрема й називного, вживаються в хорватській мові: *bilo je oko hiljadu i pet stotina*; *on dolazi pet stotinu groša* (див. F. Margetić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899, стор. 218—219).

Числівник *чотырнѧц'ц'ит'* має паралель *чотыринѧц'ц'ит'*. Важко визначити, чи тут зберігається давня форма без редукції *и*, чи сталося нове вирівнювання до *йедѧн-, два-, три-, пѧат-, шѧстнѧц'ц'ит'* та ін., у яких перша складова частина збігається з простими числівниками *йедѧн, два, три, пѧат'* та ін. Числівник *шѧснѧц'ц'ит'* також має варіант — *шѧшнѧц'ц'ит'*. Отже, ряд «одинадцять — двадцять», наведений повністю, має такий вигляд: *йединнѧц'ц'ит'* (з варіантами), *дванѧц'ц'ит'*, *тринѧц'ц'ит'*, *чотырнѧц'ц'ит'* (*чотыринѧц'ц'ит'*), *пѧятнѧц'ц'ит'*, *шѧшнѧц'ц'ит'* (*шѧснѧц'ц'ит'*), *с'ѧмнѧц'ц'ит'*, *вус'ѧмнѧц'ц'ит'*, *диѧйѧтнѧц'ц'ит'*, *двац'ц'ит'*. Числівник *трѧц'ц'ат'* характеризується незначним пересуненням наперед артикуляції *а*⁶.

Паралельно в говірках уживаються *диѧйѧнѧсто* і *диѧйѧддис'ѧт*. Варіант *диѧйѧнѧсто* частіше зустрічається в мовленні старшого покоління, *диѧйѧддис'ѧт* — у мовленні молодшого. Оскільки в говірці зафіксована східнослов'янська давня форма *диѧйѧнѧсто*, варіант *диѧйѧддис'ѧт* ми не вважаємо за збереження колишнього *девятъ десѧтъ*. На нашу думку, *диѧйѧддис'ѧт* є наслідком вирівнювання до *пѧаддис'ѧт, шѧшдис'ѧт, с'ѧмдис'ѧт, вус'ѧмдис'ѧт*. З'явленню *диѧйѧддис'ѧт* сприяли також українські говірки Прикарпаття і західнослов'янські мови⁷.

Під впливом *трѧста, чотырѧста, та трѧсто, чотырѧсто, пѧѧт'сто* і под. у верхньонадборжавських говірках уживається *двѧста* і *двѧсто*. Зрідка, зокрема в говірках Кушниці, Керецьких, Березників, зустрічається *двѧсто*. Варіант *двѧсто* виник унаслідок вирівнювання до *трѧсто, чотырѧсто, пѧѧт'сто* і под. та до форм чол. роду *йедѧн, два, три, чотыри* і т. ін. Можливий тут і вплив говірок сусідніх Свалявського та Мукачівського районів, де *двѧсто* є панівним. Паралельно поширені давніші *трѧста, чотырѧста* і новіші *трѧсто, чотырѧсто* — результат вирівнювання до *пѧѧт'сто (пѧѧц'сто), шѧсто, с'ѧмсто* і т. д.

Числівники «п'ятсот—дев'ятсот» утворюються шляхом додавання до простих кількісних числівників числівника *сто: пѧѧт'сто*

(*пѧѧц'сто, пѧѧсто*), *шѧсц'сто (шѧс'сто, шѧсто)*, *с'ѧмсто, вус'ѧмсто, диѧйѧт'сто (диѧйѧц'сто, диѧйѧц'сто, диѧйѧсто)*. Подібні утворення поширені і в прикарпатських бойківських говірках української мови, а також у мовах словацькій (*dvesto, tristo, štyristo* і т. д.) і словінській (*dvesto, tristo, petsto*) та в говорах сербохорватської мови.

Розглядані числівники в досліджуваних говірках виникли внаслідок втрати числівником *сто* здатності до відмінювання.

⁶ Різні асимілятивні зміни спостерігаються в складних числівниках на означення десятків: *пѧаддис'ѧт, шѧшдис'ѧт* (<шѧшдис'ѧт, де ш> ж перед д) або *шѧсдис'ѧт* (<шѧсдис'ѧт; пор. сербське *šezdeset*), *шѧдис'ѧт, с'ѧмдис'ѧт, вус'ѧмдис'ѧт*.

⁷ Числівник *девятдесят* видавали за норму автори майже всіх шкільних граматик для шкіл Закарпаття до возз'єднання Закарпатської обл. з Радянською Україною.

У мовленні людей старшого покоління засвідчені як архаїзм складені числівники *п'ят' ст'юў, шіс'ц' ст'юў, с'ім ст'юў* і т. д. Вони однотипні з літературними *п'ятсот, шістсот* та ін. Різниця лише та, що в літературній мові зберігається давня форма род. відм. числівника *сто*, а в говіркових *п'ят' ст'юў, шіс'ц' ст'юў* і т. д. — це род. відм. мн., оформлений за сучасною другою відміною іменників. Подібні числівникові утворення відомі в говорі так званих галицьких лемків⁸, а також у верхньолужицькій мові (*pjeć stow, šesć stow, sydrom stow*). На Закарпатті вони широко вживаються в говірках сусіднього Хустського району⁹.

Загальноновживаними числівниками після *т'іс'ача* в досліджуваних говірках є: *т'іс'ача сто, т'іс'ача (-чу) двісто (-та), т'іс'ача (-чу) трісто (-та), т'іс'ача (-чу) чотирісто* і т. д. Частіше ж у складі цих числівників виступає сполучник **и (й)**: *т'іс'ача (-чу) й сто, т'іс'ача (-чу) й двіста (-то), т'іс'ача (-чу) й трісто (-та)* і т. д.

Зберігається також і старовинний тип лічби сотнями: *одна́ц'ц'ит'сто* (тисяча сто), *двана́ц'ц'ит'сто* (тисяча двісті), *трина́ц'ц'ит'сто* (тисяча триста), *чотырина́ц'ц'ит'сто* (тисяча чотиріста) і т. д. Для чисел понад «дві тисячі» подібні форми вживаються рідко, переважно в мовленні людей старшого покоління: *два́ц'ц'ит' и йедён сто, два́ц'ц'ит' и п'я́т'сто* та ін. Усі ці числівники виникли за аналогією до *двісто, трісто, чотирісто, п'я́ццо, шісто* і т. д. Як архаїзм у мовленні окремих осіб зустрічаються варіанти *двана́ц'ц'ит' ст'юў, трина́ц'ц'ит' ст'юў*.

Поряд із звичайним *дві т'іс'ачі* дуже рідко зустрічається *два т'іс'ачі*. Форма *два*, замість *дві*, зумовлена вживанням при лічбі форм чол. роду (*йедён, два*), а не жін. чи середн. роду (*йенна́, йенно́, дві*). Можливо, тут позначився вплив словосполучки *два і́зр'і*, бо угорського походження *і́зир'* (тисяча) в досліджуваних говірках має форму чол. роду.

Складені числівники в говірках верхньої Надборжавщини, як і в багатьох інших говорах української мови, а також у деяких слов'янських мовах, характеризуються тим, що перед простими числівниками в них широко вживається сполучник **и**: *два́ц'ц'ит' и йедён, два́ц'ц'ит' и два, три т'іс'ачі с'імсто вус'умдис'ат и п'я́т'*. Трапляється, що сполучник **и (й)** виступає між іншими складовими частинами: *сто й с'імдис'ат и с'ім, т'іс'ачу й трісто вус'умдис'ат и чоты́ри*. Разом з тим складені числівники зустрічаються без сполучника **и**: *два́ц'ц'ит' йедён, два́ц'ц'ит' два, сто сорок шіс'ц', т'іс'ачу д'іўйа́т'сто шіждис'ат*. Повторюватись може також прийменник (як у давньоруській мові): *з два́ц'ц'ит' и з двох; за, сто за два́ц'ц'ит' и с'ім; по шіждис'ат и по три*

⁸ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 130.

⁹ Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 27.

рубл'і. У мовленні людей старшого покоління трапляються давні конструкції з орієнтацією на наступну десятку або сотню: двац'ц'ит' без йедён або двац'ц'ит' без йенногё (дев'ятнадцять); двац'ц'ит' без два або двац'ц'ит' без двох (вісімнадцять); двац'ц'ит' без тр'ох (сімнадцять), sóрок без два (тридцять вісім), сто без чоты́ри (дев'яносто шість), тис'ача без сто (дев'ятсот); бес тр'ох ни двац'ц'ит' (сімнадцять); без двох ни триц'ц'ат' (двадцять вісім) і т. ін.

Якщо йдеться про предмети, приблизна кількість яких слухачеві відома, то деякі прості числівники, що є частиною складних, можуть пропускатися: *Давали ми за корбóву два й дйўят'* (тобто «два тисячі дев'ятсот»), *а йа лишйў за три й за два* (тобто «за три тисячі двісті») (Довге).

Замість кількісних числівників у досліджуваних говірках дуже часто вживаються числові назви, якщо йдеться про грошові одиниці, кількість предметів, краму та ін.: *йедінка, двойка, тройка, чотыр'ка, пйátка, шістка (шіс'ц'ка), с'імка, вус'умка, диўдátка, дис'átка, двац'ц'ит' и пйátка, пйаддис'átка, стуўка* («сотня»), *тис'ачка*; напр.: *Двац'ц'ит' и пйátкы ти будé дбста; Исé машинка тройка; йакі нбсиш топáнкы? двац'ц'ит' пйátку* (Довге).

Додаванням суфікса *-ин-а* до основи порядкових числівників (починаючи від *тр'ох*) у говірках верхньої Надборжавщини творяться дробові числівники на означення частини від цілого: *тритїна, четвертїна, пйатїна, шестїна, семїна, вбс'мїна, диўйатїна, дис'атїна* і т. д. Подібні втворення були властиві давньоруській мові (*третьина, четвертина*) і вживаються в деяких інших українських говорах¹⁰, а також у мовах болгарській (*третьина, петина, единайсетина*), словацькій (*tretina, štvrtina, päťina*) і чеській (*čtvrtina, pětina*). З говіркових дробових числівників цього типу практично частіше вживаються дробові числівники до десяти. Найуживанішими є дробові конструкції *три́т'а (трéта) час'ц', четвёрта час'ц', пйáта час'ц'* і т. д. [пор. давньоруське *десятая часть*, літературне *одна п'ята, одна шоста (частина)* і под.]. Дробові числівники з суфіксом *-ин-* мають здрібніло-пестливі форми: *третїнка, четвертїнка* і т. ін.

На означення кількох частин від цілого в досліджуваних говірках поширені конструкції, в яких чисельником є кількісний числівник, а знаменником — дробовий з суфіксом *-ин-а*: *три четвертїны, пйат' шестїн*.

Частина від виробленого продукту, що її одержував, наприклад, виробник від власника засобів виробництва як заробітну плату, передається порядковим числівником у формі

¹⁰ Див. П. І. Приступа, зазнач. праця, стор. 48.

середн. роду: *Даўно гробуфови жа́ли за дис'а́тоє; чині́ли газдѡви с'іно за трі́т'оє, два пласты газ'дз'і, а трі́т'ый то́му, тко чині́ў* (Довге). Половина з виробленого продукту в подібних випадках передається адвербіалізованою словосполучкою на *сп́лок*, рідше — на *сп́л*.

Порядковий числівник у формі середн. роду на означення частини від цілого, яку віддавали панові або власникові, був і в давній українській мові: *козаки... што там здобудуть, с того всего воеводѣ десятоє мають давати* (1499) ¹¹.

Характерними для досліджуваних говірок, як і для інших говірок Закарпаття, є дробові числівники, що виникли шляхом лексикалізації застиглої форми наз. відм. одн. від іменника *пнѣ* < *полѣ* і застиглої нечленної форми род. відм. одн. від порядкових числівників чол. роду: *пнѣдруга* (півтора), *пнѣтрет'а* (*пнѣтрета*) (два з половиною), *пнѣчетверта* (три з половиною), *пнѣп'ята* (чотири з половиною), *пнѣдис'ата* (дев'ять з половиною), *пнѣйеденнад'ц'ата* (десять з половиною), *пнѣп'ятнац'ц'ата* (чотирнадцять з половиною), *пнѣдвац'ц'ата* (дев'ятнадцять з половиною) і т. д. Частіше ж уживаються варіанти з випадним *ў*: *пнѣдруга, пнѣтрет'а, пнѣчетверта, пнѣп'ята* та ін. Числівник *пнѣдруга* має ще фонетичні варіанти *пнѣдрога, пнѣдрага, пнѣдруа, пнѣдроа, пнѣдраа, пнѣдра*. Ці варіанти пов'язані, можливо, з явищем деетимологізації. У давньоруській і староукраїнській мовах порядкові числівники в конструкціях з препозитивним *полѣ* узгоджувалися з наступним іменником у роді. Залишки такого узгодження збереглися у літературному дробовому числівникові *півтора* (чол. і середн. рід) та *півтори* (жін. рід.). За нашого часу в досліджуваних говорах немає цих родових форм. Незалежно від граматичного роду іменника, з яким зв'язаний той чи інший порядковий числівник розгляданого типу, він виступає в застиглій нечленній формі род. відм. чол. роду, напр.: *пнѣдруга й'а́блыка, пнѣдруга хл'і́ба, пнѣтрет'а лóшкы*.

Числівники *пнѣтрет'ц'ата, пнѣп'яаддис'ата* і под. мають відповідно значення — «двадцять дев'ять з половиною», «сорок дев'ять з половиною» та ін. Зрідка, переважно в мовленні старших людей, уживаються дробові числівники цього типу на озна-

¹¹ О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична грамати́ка української мови, К., 1957, стор. 304.

чення чисел з половиною сотні: *пуўдруга сто* (півтораста), *пуўтриг'а сто* (двісті п'ятдесят), *пуўв'с'ма сто* (сімсот п'ятдесят), *пуўдиўйата сто* (вісімсот п'ятдесят) і т. д. Тут, як і в числівниках *п'ятсто, шісто, с'імсто* та ін., слово *сто* має застиглу форму наз. відм. одн. Дробові числівники типу *пуўдруга, пуўтриг'а, пуўчетверта* виступають і при числівнику *т'іс'ача (-чу)* та числовій назві *стуўка* (сотня): *пуўшеста т'іс'ачі; пуўдванац'ц'а-та стуўкы*. Ці давні утворення відомі в багатьох говорах української мови: зустрічаються вони і в мові творів українських письменників XIX ст.: ...*півп'ята года вчився Пістряк читати*¹², *Ой виростеш, сину, За півчварта року*¹³; *Півчетверта цяля,, не більше, задовгий був*¹⁴.

Такі дробові числівники відомі і в інших слов'янських мовах, зокрема в російській (*полшеста*)¹⁵, білоруській (*паўтара, паўтраця, паўпята*)¹⁶, словацькій (*pol druha, pol tret'a, pol štvrta*)¹⁷, польській (*połtora, półtrzecia, półczwarta*)¹⁸.

Поряд з розглянутими дробовими числівниками, в досліджуваних говірках є також дробові конструкції: *йедён и полови́на, два й полови́на, три й полови́на, триц'ц'ат' дйўйат' и полови́на, три й пуў, чоты́ри й пуў, двац'ц'ит' с'ім и пуў* і т. ін.

У говірках верхньої Надборжавщини поширені збірні числівники *обá (убá)* — чол. роду та *обі (убі)* — жін. і середн. роду, що є відбиттям відповідних давньоруських числівників. Крім того, тут виявляється ще окрема особово-чоловіча форма *обайё (убайё)*, утворена за аналогією до особово-чоловічих форм *двайё, трийё, чотырё*, напр.: *ци убайё сте косіли, ци лиш ты сам, Ц'іл'у?* Аналогічне утворення знає і словацька мова (*обаја*).

Поряд з *обá, обі* цим говіркам властиві форми *обá два* — чол. роду, *обі дві* — жін. і середн. роду (пор. літературне *обидва, обидві*). Повної лексикалізації збірних *обá, обі* тут ще немає, а числівник *два* лише підкреслює збірність їх, тому-то часто наголошуються обидва компоненти: *обá два, обі дві*. Трапляється й особово-чоловіче *обайё дайё*.

¹² Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Твори, т. 2, Держлітвидав, К., 1956, стор. 158.

¹³ Т. Шевченко, Повна збірка творів у трьох томах, т. I, К., 1949, стор. 203.

¹⁴ І. Франко, Вибрані твори, т. 4, Держлітвидав, К., 1936, стор. 16.

¹⁵ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. III, М., 1955, стор. 254.

¹⁶ «Нарысы па гісторыі беларускай мовы», Мінск, 1957, стор. 198.

¹⁷ E. Pauliny, S. Ružička, S. Stolz, Slovenská gramatika, Martin, 1955, стор. 219.

¹⁸ S. Szober, Gramatyka języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 136.

Збірний числівник *обойе* (*убойе, ўбойе*), а також *убойе двойе, двойе, тройе* вживаються переважно тоді, коли мова йде про певну групу, до складу якої входять разом особи чоловічої і жіночої статі, про дітей або молодих тварин, напр.: *обойе били, Иван тай Ан'ца; двое д'ити у них; трое йден'ат пригнала*. Ці числівники вживаються і з збірними іменниками на означення осіб: *трое чил'аде*. З іменниками на означення осіб тільки чоловічої або тільки жіночої статі збірні числівники в досліджуваних говірках уживаються дуже рідко.

Збірні числівники з числовим значенням, більшим за «три», мають суфікс **-ер-**: *четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, в'ос'меро, ди'у'ятеро, дис'атеро, одина'ц'атеро, двана'ц'атеро, в'ус'умдис'атеро, ди'у'яддис'атеро, два'ц'атеро* і т. ін. Уживаються ці числівники в тих же випадках, що й збірні *обойе, двойе, тройе*, напр.: *четверо чил'аде, п'ятеро к'ур'ат*. Наголос у збірних числівниках із суфіксом **-ер-**, що мають числове значення до «одинадцяти», завжди падає на суфікс. Це явище відоме і в так званому долівському говорі (*четверо, петеро, деветеро*) та в білоруській мові (*чацв'еро, п'яц'ера, шасц'ера, сям'ера*). У збірних числівниках з суфіксом **-ер-**, що мають значення «одинадцять — дев'ятнадцять», наголос можливий як на суфіксі, так і на основі: *одина'ц'атеро...ди'у'ятна'ц'атеро*.

Числівники *сорок, ди'у'яносто, т'ис'ача (-чу)* збірних форм не мають (але *ди'у'яддис'атеро*).

Для того, щоб указати на збірність, з іменниками на означення осіб тільки чоловічої або тільки жіночої статі, а також з числівниками *сорок, ди'у'яносто, т'ис'ача (-чу)* вживаються займенникові форми *нас, вас, их (їх)*: *п'ят' нас было; в'ус'ум вас най прийде; было ачий сорок их* (пор. літературне: *нас було п'ятеро, їх було шестеро*). Ці ж займенникові форми вживаються для підкреслення збірності і з числівниками в збірній формі: *тройе нас, четверо вас, дис'атеро их*.

Збірні числівники *обойі, двойі, тройі, четверы, шестеры, семеры* і т. ін. зустрічаються у випадках, коли треба вказати на кількість предметів, що мають тільки форму множини (*обойі грабл'і, тройі йас'л'і, шестеры в'ілы, четверы с'ане, четверы нагав'іці*), а також на кількість пар предметів (*двойі чоботы, тройі рукав'іці* і т. ін.). Пор. рос. *двои, трои, четверы*, що вийшли з ужитку¹⁹, чеські *dvoje dveře, troje šaty, dvojí, trojí*²⁰, словацькі *dvoje, troje dverí*²¹ та ін.

¹⁹ В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стор. 311.

²⁰ Фр. Травничек, Грамматика чешского литературного языка, ч. 1-я, М., 1950, стор. 377.

²¹ E. Pauliny, S. Ružička, S. Stolz, зазнач. праця, стор. 214.

Форми множини збірних числівників вживаються також для означення кількості груп живих істот і предметів: *дво́ї го́с'т'ї* (дві групи гостей), *тро́ї сватачі*, *четве́ры кўпц'ї*; *дво́ї рѣбра*, *тро́ї йа́блыка*, *четве́ры ко́жухы* і под. (пор. сербохорв. *troji jadi, troji svatovi, troji prosioci*)²².

Верхньонадборжавським говіркам властиві здрібніло-пестливі форми збірних числівників з суфіксом *-ічк-о*, який завжди наголошується: *дво́йічко*, *тро́йічко*, *четвері́чко*, *п'ятері́чко* і т. ін. (пор. в інших українських говорах *двоєчко*, *троєчко*).

У досліджуваних говірках засвідчено лише кілька неозначених числівників: *с'ул'ко*, *тул'ко*, *кул'ко* < *селико*, *толико*, *колико*²³. У ролі неозначеного числівника виступає неозначений займенник *йакбій(-ис')* та застигла форма знах. відм. слова *па́ра* (пор. *па́ру* в говірках південно-західної Львівщини)²⁴: *мо́же ти да́с'ц' за ўто йа́кі рубл'ї*; *ўбери па́ру фа́йных стебе́л роса́ды Ма́рїи*; *ві́р'с' му па́ру копи́о́к, хо́т' йенны́ со́рок*. На невелику кількість указують слова *ма́ло*, *ни́мно́го*, *пи́ц'їц'ко*, *ма́ц'їц'ко*, *ми́ц'їц'ко*, *крыхтá* або *крыхту́* (застигла форма знах. відм.; пор. білор. *крыху* — трохи): *ма́ло с'а ну́ў унста́ло*; *ві́р'с' крыхту́ с'їра у бу́л'ї*; *да́ла ми ма́ц'їц'ко солони́ны*.

Велику кількість чого-небудь визначають слова та словосполучки *мно́го*, *через мно́го*, *т'ма*, *т'ма т'ме́нна*, *ут'мы*, *убис'ц'а́мы* < *у без т'а́мы*, *на по́кай*, *на пока́я́ние*, *страхота́*, напр.: *мно́го йу́ў уже го́дуў*; *там то́ї вуча́вы т'ма т'ме́нна*; *набра́ла бул' убис'ц'а́мы*; *дру́бных цибул'о́к у н'а напо́кай*; *сих грібу́ў у Пча́лінку страхота́*.

Для говірок верхньої Надборжавщини характерні паралелі порядкового числівника: давніша — *пе́рвы́й* і новіша, вживаєніша — *пе́ршы́й*. Порядковий числівник *дру́гы́й* часто прономіналізується і має значення «інший», напр.: *ни л'ўбит дру́гого ўбгворі́ти*; *ни хо́чу, обы́ з' н'а с'а дру́гы́й с'мі́даў*.

Числівник *три́т'ы́й* має ту ж структуру, що й літературне *третій*²⁵.

²² Ф. Маре́ти́ć, зазнач. праця, стор. 226.

²³ Детальніше про ці слова див. В. В. Німчук, Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (Прислівники займенникового походження), «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXXV, Ужгород, 1958, стор. 43.

²⁴ Див. Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 66.

²⁵ Оскільки в досліджуваних говірках кожне е перед м'якими приголосними переходить у и, то в частині Іх (Довге, Приборжавське, Бронька, Суха) є згаданий вище варіант. У решті говірок (Лисичеве, Керещькі, Березники), де немає м'якої групи прикметників, цей числівник набуває вигляду *третій*. У говірці Кушниця поряд з *три́т'ы́й* виступає *третій*, а в говірці Лисичева — *третій* і *три́т'ы́й*.

Нічого істотного з погляду словотвору не виявляємо в числівниках *четвёртый* і *пѣтый*. Під впливом уживаного в досліджуваних говірках порядкового числівника *сѣмый* зберігається звук *е* в *шѣстый*. Наступні порядкові числівники розходяться з відповідними літературними переважно за фонетичними риса-

ми: *вѣс'мый, ди'у'я'тый, дис'а'тый, одина'ц'ц'а'тый, двана'ц'ц'а'тый, трина'ц'ц'а'тый, чотырина'ц'ц'а'тый, пѣатна'ц'ц'а'тый, шішна'ц'ц'а'тый (шісна'ц'ц'а'тый)* і т. д., *два'ц'ц'а'тый, два'ц'ц'ит' (и) пѣршый (пѣр'вый), два'ц'ц'ит и др'у'гий* і т. д., *три'ц'ц'а'тый, сороко'вый, пѣад-дис'а'тый, шіждис'а'тый (шіздис'а'тый, шідис'а'тый), с'імдис'а'тый, ву'с'умдис'а'тый, ди'у'я'аддис'а'тый, рідше — ди'у'я'анѣстый.*

Порядкові числівники від *сто* і від числівників на означення сотень практично майже не вживаються. Зрідка можна відзначити *сотый (стѣтый), двѣстый (двѣстѣтый, двѣстѣвый), трѣстый (трѣстѣтый, трѣстѣвый), чотырѣстый (чотырѣстѣтый, чотырѣстѣвый)* і т. ін. Замість порядкових числівників на означення сотень, починаючи від *сто*, вживаються кількісні числівники *сто, двѣста*

(-то), трѣста (-то) і т. д., напр.: *Иако'го сте с'а го'ду ро'дили? тѣс'ача ди'у'я'ат'сто.* У говірці Березників засвідчена цікава старовинна форма порядкового числівника *четвертона'ц'ц'а'тый*, у якому звук *о* сполучає дві основи порядкових числівників —

четверт- і *на'цц'а'тый*: *шѣдо'у' четвертона'ц'ц'а'тым ро'ком* (пор. старосл. *осмаго на десѣте і осмодесѣтое*)²⁶. Подібні порядкові числівники засвідчені в говірках сусідньої Міжгірщини²⁷.

Особливу групу становлять порядкові числівники, утворені сполученням займенникового кореня *сам-* та відповідного порядкового числівника, починаючи з *другый (др'у'га, др'у'го'йе)*, з сполучним звуком *о*: *самодр'у'гий, -га, -го'йе, самотр'и'т'ый (самотр'ѣтый), -т'а, -т'о'йе, самочетвёртый, -та, -то'йе, самопѣтый, самодис'а'тый, самошішна'ц'ц'а'тый, самодва'ц'ц'а'тый* і т. д. Вони вказують на порядковий номер мовця в тій чи іншій групі: *самодр'у'гий* — другий у групі, тобто хтось + мовець, *самотр'и'т'ый (самотр'ѣтый)* — двоє + мовець, *самочетвёртый* — троє + мовець і т. д., напр.: *чѣловѣче, самѣвѣс'мый им, шѣстѣро д'і'т'и у н'а тай жѣна* (Кушниця).

У давньоруській мові, як і в старослов'янській, були сполуки займенника *самъ (сама, само)* з наступними порядковими числівниками. Відмінювався і займенник *самъ* і відповідний числівник (пор. *С[вѣ]зѣтополкъ же приде Киеву самъ третѣи*)²⁸.

Внаслідок того, що займенник *сам* лексикалізувався з на-

²⁶ А. Вайян, Руководство по старославянскому языку, М., 1952, стор. 192.

²⁷ Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 42.

²⁸ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, СПб., 1903, стор. 255.

ступним числівником, у досліджуваних говірках виникла особлива група порядкових числівників, які вказують на порядкове місце мовця в тій чи іншій групі, до якої він належить.

Подібні числівникові утворення зустрічаються і в інших говорах української мови (*самодесятий, самодруг*)²⁹. Найвні вони в пам'ятках (*самъ вторъ, самъ третей, сам четвертъ*)³⁰ та говірках (*самодруг, сам-трець*)³¹ білоруської мови, а також у російських діалектах (*сам-десят, сам-друг*)³². Подібні утворення відомі і в інших слов'янських мовах. В українських пам'ятках Закарпаття вони засвідчені з початку XVII ст.: *Право нашло: міні ся божити самотретему* (1603 р.)³³.

У досліджуваних говірках займенникова частина само- залишається незмінною, а друга частина — порядковий числівник — відмінюється за родами: *копала м самотрїт'а; мін'ї дау цїрку самошїстїу; ѡа копала самодвац'ц'ата* (Довге).

Ці числівники вживаються переважно стосовно осіб, хоч трапляються випадки вживання їх і щодо інших живих істот. Напр.: *отá свин'á, шчо м ѡї купїу, былá самопїата; нáша корова былá самошестá у зборї; ты бис' від'їу, ѡакá бы ѡсе корова, кид' бы самá дома, а ўто ўна самочетвѣрта, хло!* У формах множини розглядані числівники не засвідчені.

І. Панькевич числівники типу *самодесятий* вважає за збірні³⁴. П. Зволинський називає їх liczebniki zespolowe³⁵. Цю назву прийняв Й. О. Дзензелівський, переклавши її словом *сумісні (групові)*³⁶, хоч і не виділив самих числівників в окрему групу.

Характерно, що в верхньонадборжавських говірках ці числівники не відірвались від порядкових не тільки формально, а й семантично, оскільки в числівниках типу *самодругий*³⁷, *самотрїт'ий, самочетвѣрт'ий* і под. наголошується увага не стільки на групі, скільки на місці мовця в цій групі, на виділенні його з групи. Ці числівники підкреслюють, що мовець займає саме такий порядковий номер у групі, який зазначений у числівникові і який замикає цю групу.

²⁹ «Словарь української мови», за ред. Б. Д. Грінченка, т. IV, К., 1958, стор. 99.

³⁰ «Нарысы па гісторыі беларускай мовы», стор. 198.

³¹ И. И. Носович, Словарь белорусского наречия, СПб., 1870, стор. 572.

³² В. Даль, Толковый словарь..., т. IV, 1959, стор. 132.

³³ М. М. Лелекач, Пам'ятки українського письменства XVII — поч. XVIII ст., писані на Закарпатті (Матеріали до історичної діалектології української мови) (Публікація), «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XIV, Ужгород, 1955, стор. 222.

³⁴ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 295—296.

³⁵ P. Zwoliński, Liczebniki zespolowe typu samotrzeć w języku polskim na tle słowjańskim i indoeuropejskim, Wrocław, 1954.

³⁶ Й. О. Дзензелівський, зазнач. праця, стор. 34.

³⁷ Як і в інших закарпатських говірках, числівник *самодругий* у формі жін. роду виступає із значенням «вагітна» (пор. чеське *samodruhá = těhotná*).

* * *

Розглянутий у цій статті матеріал свідчить про те, що, збігаючись у найістотнішому з національно-літературною нормою української мови, числівники верхньонадборжавських говірок досить повно зберігають давню словотворчу систему.

Усе, що становить специфіку досліджуваних говірок і відрізняє їх від української літературної мови, є наслідком збереження старовинних рис, які зазнали своєрідного переусвідомлення.

Говіркові новотвори, що спостерігаються в системі числівників, постали здебільшого внаслідок діяння різних аналогій.

Система словотвору числівників у верхньонадборжавських говірках виявилась непроникливою для іншомовних елементів, незважаючи на близьке сусідство цих говірок з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами і на тривалу відірваність Закарпаття від українських земель та українського мовного ареалу в минулому.

Г. Д. ТАРАСЕНКО

МІСЦЕ РИБАЛЬСЬКОЇ ЛЕКСИКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дослідження словникового складу української мови становить одне з важливих завдань українського мовознавства. Досі особливо мало досліджена діалектна лексика.

Мета цієї статті — визначити місце рибальської та деякої спорідненої з нею лексики середньонаддніпрянських говорів у лексичному складі української мови.

Фактичний матеріал зібраний нами під час експедицій серед дніпровських рибалок у населених пунктах між Києвом і Херсонщиною, а почасти серед рибалок на рр. Самарі та Орелі¹.

---

¹ У статті вжиті такі скорочення назв населених пунктів, де було зроблено необхідні записи: **Ан.** — Андруші, Переяслав-Хмельницького району, Київської обл., **Б.** — Боровиця, Чигиринського району, Черкаської обл., **В.** — Вишеньки, Бориспільського району, Київської обл., **Вв.** — Вовниги, Солонянського району, Дніпропетровської обл., **Вй.** — Військове, Солонянського району, Дніпропетровської обл., **Вл.** — Власівка, Градизького району, Полтавської обл., **Вол.** — Волоське, Дніпропетровського району, Дніпропетровської обл., **Вр.** — Вереміївка, Градизького району, Полтавської обл., **Г.** — Гусинці, Ржищівського району, Київської обл., **Гп.** — Гупалівка, Магдалинівського району, Дніпропетровської обл., **Гр.** — Градизьк, Градизького району, Полтавської обл., **Д.** — м. Дніпродзержинськ (його передмістя — кол. с. Романкове), Дніпропетровської обл., **Дм.** — Домонтове, Золотоніського району, Черкаської обл., **Дт.** — Домоткань, Верхньодніпровського району, Дніпропетровської обл., **З.** — Звонецьке, Солонянського району, Дніпропетровської обл., **К.** — Козин, Обухівського району, Київської обл., **Кв.** — Ковпаківка, Магдалинівського району, Дніпропетровської обл., **Кл.** — Келеберда, Кременчуцького району, Полтавської обл., **Кн.** — м. Канів, Канівського району, Черкаської обл., **Кр.** — Коропівка, Новогеоргіївського району, Кіровоградської обл., **Крв.** — Кіровське, Дніпропетровського району, Дніпропетровської обл., **Кш.** — Кишеньки, Кишеньківського району, Полтавської обл., **Л.** — Лозівка, Черкаського району, Черкаської обл., **М.** — Монастирок, Переяслав-Хмельницького району, Київської обл., **Нг.** — м. Новогеоргіївськ, Новогеоргіївського району, Кіровоградської обл., **Нл.** — Новоолександрівка, Верхньохортицького району, Запорізької обл., **Н. Ор.** — Новий Орлик, Кишеньківського району, Полтавської обл., **Нс.** — Новоселівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл., **Од.** — Одиноківка, Дніпропетровського району, Дніпропетровської обл., **П.** — Паньківка, Петриківського району, Дніпропетров-

Рибальська лексика середньонаддніпрянських говірок складається з кількох семантичних рядів (назви риб, знарядь лову і частин їх, способів лову, вітрів, різновидів льоду, термінологія виготовлення знарядь лову, найменування допоміжного інвентаря, пошкоджень і ремонту знарядь, топографічна лексика та ін.). У межах цих рядів виявляється значна диференційованість окремих понять (і назв для них). Практичні потреби промислу зумовили цю диференціацію, тому-то й виникла специфічність його словника. Цю особливість ми проілюструємо на ряді прикладів.

Лексика української літературної мови та місцевих говірок охоплює невелике число найменувань риб (*кариць, лин, окунь, сом, судак, щука* та ін.). У словнику ж рибалок є назви для всіх видів риб, які водяться в Дніпрі (таких видових назв нарахується до сорока).

Крім того, види риб, що становлять господарсько-промислову цінність, на основі вікових ознак мають у рибалок такі відмінні назви, яких не знає загальнонародна мова.

Окремі найменування має велика (але не зовсім доросла) і невелика риба. Так, молодий лящ (вагою до 1 кг) називається *лящівка* (Дм.), *підлящ* (Г., Вв.), *підящева* (Кр., Нг., Кш.), *підящик* (К., М., Ан., Кн., Вл., Вй., Нл.), *підлящівка* (Од., С. Іг.), *підлящівка* (Л., Вр., Б., Нг., Тб., Кл., Од., С. К., З.), *пудлящ* (В.); лящ вагою до півкілограма — *глістик, глістяк* (Вв.), *кізлик* (Дм.), *козлик* (Кн., Кр., Нг., Вл., Тб., Кл., П., Д., С. К., Вол., Вй., Вв., Нл.), *козловаха* (В., К., Р.), *козлувашка* (К., Ан., М.), *козлуха* (Кн.), *козлюк* (Р., Г., Х., Ан.).

Молода щука (вагою 600—700 г) має назву *глічка* (Вл., П., Дт., Кр.), *савка* (Уш.), *щугелик* (Кн.), *щугелка* (Дм.), *щугелок* (Л.), *щугілка* (Нг.); щучка вагою 100—200 г — *щугеля* (Дм., Л.), *щугіля* (Нг.), *щупеля* (В., Р., Ан., Вр., Б., Дт., П., Д.), *щупеня* (Кр.), *щуря*, *щурятка* (Уш.).

Молодий в'язь (вагою до 500 г) називається рибалками *в'язелок* (Б., Д.), *в'язенок* (Х., Ан., Кн.), *в'язюк* (Кн.), *в'язьон* (М.), *капран* (Дм.), *язьоньок* (В.), *янчуг*, *янчужок* (Дм., Л., Б., Гр.); зовсім малий в'язь — *ососок* (В., Т.).

Судак до нересту подекуди носить назву *секрет* (С. Іг.), *чопик* (Б., Тр.); сом на кілька кілограмів — *сомелок* (Дм.), *соменок* (говірки решти обстежених пунктів); сом вагою до 1 кг іноді — *габелок* (Вв., Уш.).

ської обл., Р. — м. Ржищів, Ржищівського району, Київської обл., С. Іг. — Стара Ігрень, Новомосковського району, Дніпропетровської обл., С. К. — Старі Кодаки, Дніпропетровського району, Дніпропетровської обл., С. Ор. — Старий Орлик, Кишеньківського району, Полтавської обл., Т. — Трипілля, Обухівського району, Київської обл., Тб. — Табурище, Новогеоргіївського району, Кіровоградської обл., Тр. — Тарасівка, Томаківського району, Дніпропетровської обл., Уш. — Ушкалка, Верхньорогачицького району, Херсонської обл., Х. — Ходорів, Ржищівського району, Київської обл.

Молодий короп називається: *коропчійк* (Дм., Б., Гр., Вл., Н. Ор., Дт., П., С. К., З., Вв., Нл.), *підрейок, підрейка* (Дт., Вв.), *підрійок* (Гр., Кл., Кв., Д., З.), *шаран, шаранець* (Уш.), *шарун, шарунець* (Гр.); молода марена — *підгірьок* (Нл.), **молодий клепець** — *плескач* (Кн.).

Окремі назви вживаються для екземплярів, більших, ніж звичайно буває доросла риба цього ж виду. Великого ляща місцями називають *чабак* (Кл., Кш., Од., З.); підуста — *росляк* (Нг., Вл.); велику плітку і краснопірку в говірках середньої та нижньої течії Дніпра — *тарань, таранька*; великого коропа на пониззі Дніпра — *сазан*.

У словнику дніпровських рибалок є окремі найменування для біологічних різновидів риби. Вони виникли для риб, що мають господарську цінність. Так, розрізняють біологічні різновиди ляща: *вербовик, терновік, біленький лящ* (Вл.), *циганок* або *циган, вербовик, біленький лящ* (Нг.), *вербович* або *вербовік, біляк, григорівський лящ* (Кл.), *вербовік, дубовік, лозовік* (Дт.) і т. ін.; судака: *вербіч, дубовік* (Л.), *вербович, терновік* (Нг.); щуки: *апрелька* (Нг., Вл.), *мартівка* (Б., Нг.), *мартівка* (Вл.), *мартючка* (Д.), *февралка* (Уш.); плоскирки: *миколáвська* і *вознесénська густиря* (Т.), *ніколáвська, григорівська, онóпріївська густиря* (Вл.) і т. ін.; минька: *введénський, роже́ственський, хре́щенський миньок* (Т.).

Серед рибалок поширені окремі назви для групи видів риб за місцем постійного перебування їх: щука, що живе в Дніпрі, — *дніпрóвка* або *дніпрова́ щу́ка*; щука, що живе в непротічній воді, — *озірна* або *болóтяна щу́ка, трав'я́нка* (Гр.); короп є *дніпро́вий* і *озі́рний*, йорж — *га́пка* і *хо́ба* (Л., Б.), *болóтяник* і *косові́к* (С. Ор.).

Спостерігаються назви груп риб за ознаками, що практично важливі в рибальстві: за місцем перебування є *верхова́* і *сподова́ ри́ба, жолобна́ ри́ба*; за снастями, якими переважно виловлюється, — *невідна́* і *сітна́ ри́ба*; безкісткова риба має назву *красна*; уся риба, крім безкісткової, — *біла*; риба, розмір якої відповідає встановленим правилам і лов якої через те дозволений, — *зако́нник, зако́нна ри́ба*; недомірки, лов яких заборонений, — *незако́нна ри́ба*; риба, яка після нересту пасеться по заплавах місцях, — *пашова́ ри́ба* (Т.); риба, знесилена недостаткою кисню у воді, — *приду́шена*; тільки що ввіймана риба — *свіжа́к* (Л.); риба під час нересту — *тирло́ва* або *тягова́* (Т.); риба, що робить масовий перехід в інше місце, — *ходова́*.

Різне найменування риби буває і за ознакою статі: самець називається *гонéць* (В., Т., Г., Х.), *моло́шник* (Т., Гр.), *молочня́к* (Кв.), *с[ш]пича́к* (Кр., Тб., Нг., Кл., С. Ор., Н. Ор., Кш., Крв., Вол., З., Вй., Вв., Нл., Гр., Уш.); самка — *ікря́нка* (Т., Г., Х., Кн., Л., Б., Вл., Кл., Д., Крв., Од., Вол., З., Вй., Вв., Нл.), *ікря́на ри́ба* (Вв.), *ка́шиця* (Т., Г., Х., Ан., М., Кн., Дм., Л., Вр., Б., Кр., Гр., Нг., Вл., Кл., Дт., П., Од., Вол., З., Вй., Нл.).

Для дрібної риби, цьоголітків, незалежно від її виду, вживаються назви: *зарібок* (Т.), *мальок* (Од.), *мельявка* (Вв.), *мілька* (В.), *мільга* (Т.), *молька* (Кр.), *мольок* (П.), *мулявка* (Кл.), *мульга* (Тр.), *мулька* (Дт.), *мульова* (Кр.), *мульок* (Кл., П.). У загальнонародній мові, як відомо, немає окремих назв для риби такого виду.

Дрібна риба, яку, розбираючи вилов, не сортують за видами, зветься *всяка риба* (Кр.), *нерозбór* (Кн., Нг.); риба, яку використовують як принаду на гачкових знаряддях лову, — *живець* (пор. *о́кунь* — *живець на сомёнка* — Кл.).

Для деяких видів риб у словнику рибалок наявні постійні жартівливі прізвиська. Звичайно їх має йорж, якого звать *вареник*, *слюзяк*, *сопляк*, *хазяїн* (озера); щуку прозивають *бариня* (Од.), сома — *ванюша* (Од.), підуста — *гнилопуз* (Кл.).

Наведена номенклатура семантичного ряду «назви риб» свідчить про значну професіоналізацію словника дніпровських рибалок.

Явище професійної диференціації понять помітне і в інших семантичних рядах дніпровської рибальської лексики.

Для ряду топографічних понять у лексиці літературної мови середньо- та нижньонаддніпрянських говорів є значно менше найменувань, ніж у говірках рибальського середовища, де ці ж поняття з потреб промислу диференціюються детальніше.

Так, до загальної назви *затока* є кілька видових: *збіч* (Дм., Л., Б., Кр., Гр., Нг., Вл., Кл., Дт., П., Д., Крв., С. К., З., Вй., Вв.), *забо́ка* (Р., Г., Х., Кн.), *забочень* і *забо́ччя* (Ан.), *за́вороть* (Вр., Б.) — затока, що широким півколом заходить у берег або затишне місце недалеко від течії; *куто́к* — вузька затока форми кута, на дві-три тоні², з крутішими, ніж у забочі, берегами; *підку́ття* (Кн., Кр., Нг., Н. Ор.) — затока в вигляді кутка на одну тоню; *захо́д* (С. К., З., Нл.) — тимчасова затока з Дніпра в балку, яка виходить у Дніпро; *зато́н* (Кр., Кл.) — затока, що знаходиться далеко від течії; *за́кісок* (Т., Кн.), *за́косень* (В.), *підко́сса* (В., Т.) — затока, утворена косою і берегом Дніпра або більшої коси; *зато́ки* (Нг., Дт., С. К.) — заповнені водою (під час повені) низькі місця по берегах річки.

Кілька видових назв стосується понять озера, острова, протоки. Слово *озеро* в рибальському словнику набуло видового значення; в його ознаки входять не лише замкненість у берегах, природність походження, а й деякі інші, серед них — постійність існування, наявність природної для озера рослинності. Тимчасове озеро зветься *засу́ха*, тимчасовий острів, що з'являється на Дніпрі після спаду води, — *просерёд*.

Рибалки розрізняють кілька родів льоду. Така диференціація

---

² Площу місць лову неводом рибалки визначають кількістю можливих там невідних тонн.

можлива скоріше десь далеко на півночі, а не біля Дніпропетровська та Запоріжжя.

Дрібний, голчастий лід восени, що є ознакою близького льодоставу, звуть *вітха* (Т., Р.), *шѐмех* (Дт., Д.), *шѐрешень* (Гр.); невеликі крижинки — *шѐрех* (Кр., Вл., П., Крв., С. К., Вй., Вв., Нл.), *шѐрешень* (Дт., Нс.), *шерешѓк* (Нг., П.); великі крижини, що пливуть перед льодоставом або під час скресання криги, — *плиніці* (Дт., Д., П.); такі ж крижини після льодоходу — *двірніці* (Т.), *двірня* (Дт., П., Д.).

Дрібний лід, що зринає зо дна, називається *підпѓна* (Вв.), *спідняк* (Т.), *цїндря* (Дт.), *шарма* (Уш.), *шѐмех* (П.).

Лід, який іде під кригою (коли вище по течії немає льодоставу або там рубають лід), має назву *лизь* (Д.).

Подекуди розрізнення стосується скупчень криги: *ба́би* — скупчення крижин після льодоставу (Т.), *затьѓр* (Вй., Вв.), *натьѓр* (Т., Дт., Д.) — скупчення крижин під час льодоходу, *ширитѓвка* — скупчення перетертого льоду (Нс.).

Можна зустріти різні найменування для льоду за його місцем знаходження, за особливістю поверхні та ін.: *зѓбережні* — лід понад берегом при вільній від криги решті водної поверхні; *плайстер* (Р.), *залѓм* (Д.) — лід понад берегом під водою, часто присипаний ґрунтом, через що довго не тоне і заважає рибалкам; *налѓй* (Вл., С. К., Вй., З., Вв.) — лід, що з'являється на поверхні криги; *лїд на зѓвисї* (Дт.) — лід, що знаходиться вище від поверхні води, ним укритої (буває після льодоставу з високим рівнем води); *голощїк* (Т.) — рівна, не вкрита снігом крига; *кїт* (Д., Уш.) — місця по кризі з білими плямами, які є ознакою її тонкості.

Сніг, що пливе по Дніпру після снігопаду, зветься *сніжніця* (Т., Р., Кр., Гр., Нг., Вл., Кл., Д., Крв., Тр.) або *шалахма* (Уш.).

Подібна диференціація в цьому семантичному ряді відсутня в загальнонародній мові, тому для потреб передачі відповідного поняття широке коло мовців обмежується описовими зворотами.

Вузькопрофесійну частину рибальського словника становить також значне число термінів інших семантичних рядів — найменувань знарядь лову і частин їх, отворів у кризі, зачіпок у воді, дірок у сітці, особливостей ремонту їх тощо.

Така диференційованість понять свідчить про те, що словник рибалок не зливається із загальнонародною лексикою літературної мови та місцевих говірок.

В основній своїй частині це словник, створений для обслуговування потреб праці одного промислу. Цим визначається його місце в лексичному складі української мови як словника спеціального, професійного.

Хоч цей словник має спеціальне призначення, становлячи досить відокремлену частину лексики української мови, він

все-таки пов'язаний з деякими її компонентами. Зокрема, зв'язок простежується через найпоширеніші назви видів риб (*карась, окунь, щука* і т. ін.), знарядь лову (*невід, сітка*) і под.

З побутовою лексикою села розгляданий словник зближується рядом спільних слів, ужитих звичайно в переносному значенні (*віхоть, кібза, коліска, коріто, кошуля, очкiр, причілок* та ін.).

У його складі є народні терміни полісемантичного характеру, властиві лексичі багатьох галузей виробництва (*блят, (в)ухо, гліця, голівка, голубнік, клинок, коліно, крило, лєнта, підбшва, пліха, пле, ріхва, полотно, стовп, стойк, шийка* і под.). Напр., *голубник* — дірка в шпангоутах човна для рівномірного розподілу води по дну, якщо вона потрапляє в човен; дірка в возі, куди закладається шворінь³; слухове вікно на даху, під півконусом, на причілках хат, критих комишем⁴ і приміщення для свійських голубів⁵.

Словник рибалок частково пов'язаний і з місцевою водницькою та плотарською термінологією. Спільність виявляється в таких семантичних рядах, як топографічна лексика, лексика річкового флоту, назви допоміжного інструменту, вітрів, ґрунтів та ін. Пояснюється вона зв'язками між працею водника, рибалки та плотаря. Як відомо, чіткого розмежування між цими заняттями в наддніпрянських селах не було. До того ж, рибалки, водники і плотарі Наддніпрянщини є вихідцями з рибальських родин. Зв'язок між працівниками цих галузей господарства існує й тепер. Рибалки старшого покоління в минулому були водниками чи плотарями або водниками і плотарями водночас. Звичайно, що, формуючись по суті в одному колективі, рибальський, водницький і плотарський словники мають спільну термінологію для тих предметів і явищ, знання і використання яких є передумовою ефективності праці.

Проте не можна рибальську лексику розглянутих семантичних рядів повністю ототожнювати з водницькою або плотарською.

У рибалок є значна кількість назв для ділянок по заплавах: *вичибей* (Кр.), *качок* (Вр.) — острівець, що залишається на весні серед залитих водою низин; *морогі* — улюблені для риби місця навколо водойм з яскраво-зеленою травою, що їх навесні затоплює вода (В., К., Т., Ан.); *подолой* — бічний схил гряди на луках, місце невідних тонь весною (К.) та ін. Для водників і плотарів такі місця практично не потрібні, тому й не виділяються ними в окремі топографічні одиниці (так принаймні стверджують місцеві водники).

³ Див. ст. «З матеріалів бюро народної термінології і ідіом», «Вісник Інституту української наукової мови», вип. II, К., 1930, стор. 51.

⁴ Див. там же.

⁵ Див. «Словарь української мови», за ред. Б. Грінченка.

Невідомі або маловживані серед рибалок деякі терміни водників: *бичівник* — низький берег річки; *одинець* — поодинокий підводний камінь (Д.); *підтішшя* — глибоке місце, що трапляється відразу після мілкого і в якому сильна течія ослаблена глибиною (Дм., Л.) та ін.

Плотарська термінологія розглянутих вище семантичних рядів бідніша, ніж рибальська або водницька⁶.

Рибальська лексика говорів Середньої Наддніпрянщини меншою мірою пов'язана з іншими галузями термінологічної лексики, до того ж, звичайно, зі зміною в семантиці. Із сільсько-господарської термінології до словника рибалок зайшли терміни (*в)узді́* або (*в)узді́чка*, *повідок*, *п'юто*, *рало*, *сноз* або *сноза́*, *хомут* або *хомуте́ць* для деталей невода і сітки та ін.; із лісопромислової термінології — *жорост* (Кр.) — стовп при підльодному лові «на ворота» (походить від *жорость* — деревина верхків 5 завтовшки)⁷; *повал* (Гр., Уш.) — дерева, кущі, підмиті водою, та місце, де вони лежать на дні (походить від способів пиляти колоду «на повал», «на два повали»⁸, прийнятих у лісорубів).

Розглянуті особливості рибальського словника говорів Середньої і, почасти, Нижньої Наддніпрянщини, зумовлені потребами промислу, визначають його місце в лексичному складі української мови як словника спеціального, професійного. Це виділяє його в окрему частину лексики української мови.

Разом з тим ця окрема, досить відмежована частина лексики рядом спільних назв пов'язана з деякими компонентами лексичного складу української мови.

---

⁶ Відомості про плотарську лексику ми взяли з «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка та праці: Я. Миколаєнко, Плітницька термінологія с. Сваром'я на Київському Поліссі, «Вісник Інституту української наукової мови», вип. II, К., 1930.

⁷ Я. Миколаєнко, зазнач. праця, стор. 41.

⁸ Там же, стор. 76.

І. С. КОЛІСНИК

МІСЦЕВА ХЛІБОРОБСЬКА ЛЕКСИКА БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРОК

Загальноновизнано, що народна мова та її говори є невичерпним і надійним джерелом глибокого і всебічного вивчення історичного розвитку мови. Особливий інтерес становить лексика окремих говорів, тому що в словах зберігається немало скарбів матеріальної і духовної культури народу.

На лексиці буковинських говірок лежить певний відбиток її історичного минулого. Буковина — споконвічна східнослов'янська земля — цілими століттями була відірвана від України. Татарські, турецькі, молдавські, румунські і німецькі загарбники топтали буковинську землю і свідомо викоринювали все слов'янське, все українське. Та, незважаючи на це, звичаї, одяг і, особливо, мова народу в основі своїй лишилися українськими з прослідками давньоруських елементів, що збереглися внаслідок специфічних історичних умов — унаслідок відірваності від України і перебування в оточенні інших народів, зокрема німців, поляків, молдаван і румунів.

Довготривалі безпосередні взаємини з різними народами позначилися на мові, особливо на лексиці буковинських говірок. Лексика буковинських говірок має помітні запозичення з німецької, польської, молдавської, румунської та інших мов.

Як відомо, лексика українських діалектів дуже мало досліджена. Не була ще об'єктом спеціального дослідження і лексика буковинських говірок. У діалектологічних працях¹ лише побіжно згадувалися буковинські говірки.

Значну увагу привернула вже лексика сусідніх гуцульських говірок², де виявлено багато спільного з буковинським діалектним словником. В одній із праць І. Верхратського, присвяченій

¹ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938; Б. Кобил'янський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928.

² Див. Б. Кобил'янський, зазнач. праця.

спеціально буковинським говіркам³, на основі записів з Глибощького району, Чернівецької обл., схарактеризовано лише фонетичні та морфологічні особливості, тимчасом як лексика не стала предметом дослідження.

У цій статті, що є частиною праці, в якій досліджується місцева лексика буковинських говірок, ми ставимо завдання розглянути хліборобську рільницьку лексику.

Виробничо-професійна лексика — слова на означення виробничих процесів, матеріалів, знарядь, умов діяльності людини — в буковинських говірках досить багата. Найбагатші в ній шари сільськогосподарської рільницької лексики, а також лексики скотарської, садівницької, пасічницької, столярсько-теслярської, ткацької і килимарської.

Розглянемо ту частину рільницької лексики, що була записана нами в буковинських говірках:

би^елін' — бич до ціпа: *так удариў, шчо би^елін' в'ігле^чт'іў гет* (Лен.)⁴. В інших українських говорах слово не засвідчене. Етимологічно прозоре — походить від *бити*.

бич — батіг, палиця поганяти худобу: *побиў ц'ілого бича на худоб'і, а онá стоїі, неч іде з м'ісц'а* (Шип.). В інших українських говорах *бич* має різні значення: 1) палиця, 2) коротка частина ціпа та ін. (Грінч.). У російських говорах *бичь* — батіг, канчук, пуга. «Бичем називають довгий батіг на довгому пужалні. У Сибірі всякий батіг для їзди називають *бичем*» (Даль). У білоруській мові *бич* уживається лише в переносному значенні: «кара», «нещастя» (напр., *бич сатыры*). Пор. польське *bicz*, чеське *bič*, болг. *бич*, молд. *бич* (слов'янізм). Засвідчене пам'ятками старого письменства — *бичь*: *Акоже бичь коню* (Срезн.). Похідне *бичовати* — бити батоном, бичем; тяжко везти: *йідѣч*,

³ Див. І. Верхратський, Дещо до говору буковинсько-руського, «Zbornik v slavu Vatroslava Jagića», Berlin, 1908.

⁴ У статті вживаються такі скорочення: **Ат.** — с. Атаки, Хотинського району; **Глиб.** — с. Глибока, Глибощького району; **Кад.** — с. Кадубівці, Заставнівського району; **Кліш.** — с. Клішківці, Хотинського району; **Лен.** — с. Ленківці, Садгирського району; **Луж.** — с. Лужани, Кіцманського району; **Міл.** — с. Мілієве, Вижницького району; **Неп.** — с. Непоротове, Сокирянського району; **Ош.** — с. Ошихліби, Кіцманського району; **Сок.** — с. Сокиряни, Сокирянського району; **С. Кут.** — с. Стрільцький Кут, Чернівецького району; **С. Жуч.** — с. Стара Жучка, Садгирського району; **Сух.** — с. Суховерхів, Кіцманського району; **Шип.** — с. Шипинці, Кіцманського району (всі названі села — Чернівецької обл.); **Грінч.** — «Словарь української мови», за ред. Б. Д. Грінченка, т. I—IV, К., 1907—1909; **Даль** — В. Даль, Толковий словарь живого великорусского языка, т. I—IV, М., 1955; **Желех.** — Є. Желехівський, Малорусько-німецький словарь, Львів, 1886; **Нос.** — Й. И. Носович, Словарь белорусского наречия, СПб., 1870; **Словарь АН** — «Словарь современного русского литературного языка», т. I—IX, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950—1959; **Срезн.** — И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I—III, СПб., 1893—1912; **Тимч.** — «Історичний словник українського языка», за ред. Є. К. Тимченка, т. I, Х.—К., 1930; **Шух.** — В. Шухевич, Гуцульщина, «Матеріали до українсько-руської етнології», т. II, Львів, 1900.

лédвe бичу́йе (Шип.). У цьому ж значенні бичовати засвідчене в пам'ятках XVII ст. (Тимч.).

борода́ — пропуск у косинні, нескошена трава чи стебла злакових: *Мина́ў, робі́ў не́ одну́ боро́ду, коли́е косі́ў* (Луж.). Це слово поширене в інших українських говорах (з означенням): *лядська борода* — трава, що її не може захопити коса; *спасова борода* — кущ злакових, залишений після жнив на полі (Грінч.). У північних російських говорах *завить боро́ду* — «закінчити польові роботи; останній сніп не зжинається, а в'яжеться на місці і прикрашається квітами» (Даль).

вeснyвaтиe — сіяти навесні, провадити весняні польові роботи: *Цeгo рoкy зачaлиe рaно вeснyвaтиe i ўжe зак'инчeлиe* (Сух.). З інших українських говорів це слово властиве лише південно-західним (Желех., Грінч.). У російських архангельських говорах *весновать* — «іти на весняний промисел у море, коли в березні і квітні б'ють у льодах морського звіра» (Даль).

в'ітз'убр'уватиe, в'ітз'убрува́тиe — очищати, очистити зерно від дзюберу (посліду): *ц'ілі́ех три дн'і в'ітдз'убр'увалиe зeчpно́ i в'ітз'убрува́лиe богaто тонн* (Шип.).

возі́шчe — віршовка для ув'язування хури або вантажу на возі: *возі́шчeм увіeздли ф'іру i п'ішлиe дoм'іў* (Шип.).

воз'і́н'е — возовиця хліба з поля в жнива: *зачaлиe косі́р'у, зачaлиe й воз'і́н'е* (Лен.).

гаму́лиця — вуздечка: *то такий к'ін', шчо лиш м'іцна́ гаму́лиця йіго́ ўтрима́йе* (Шип.). В інших українських говорах зустрічається *гамулець* із тим же значенням (Грінч.). Етимологічно слово споріднене з *гамувати*.

глі́ця — щабель у возовій драбині: *глі́цяe y ф'іp'і с'и ўломи́лиe i гpушкіe с'и покоті́ли по зeмліe* (Шип.). У інших українських говорах *глиця* має багато значень: «голка для нанизування капустияного листя», «голка шпилькового дерева» та ін. Найближчим є значення — «частина крила вітряка, що конструкцією нагадує драбину воза» (Грінч.). Цілком тотожного значення в інших українських говірках не засвідчено. Російські говори теж не знають слова *глиця* в цьому значенні.

грaл'і — вила для гною, соломи, сіна: *накида́ў гн'і́й i зломáў грaл'і* (Шип.).

дз'і́бл'а, з'і́бл'а — зяб: *ні́н'і на дз'і́бл'у в'іоралиe май рaно* (Шип.).

дз'у́беp — слід від зерна: *в'ітз'убрува́ли пше́нціцу, дз'у́беp с'и лиші́ў дpобіeн'і на йіду́, дoста дз'у́беpу дл'a птїці* (Сух.). У сучасній українській мові *дзюб* (*дзюбер*) має значення «кістяне закінчення рота птахів». Слово *дзюбер* як похідне від *дзюб* — це те, що дається птиці дзюбати. Південно- і західно-російським говорам відоме слово *дзюбать* — «їсти» або «вдаряти дзьобом» (Даль). Пор. польське *dźib*. Отже, *дзюбер* є властивістю лише буковинських говірок.

дйшлики — голоблі саней (< *дишель*): *дйшлики бѹли ў сѹн'ах мѹцн'и* (Шип.). Пор. нім. *Deichsel*, польське *dyszal*. Буковинське *дйшлики* засвідчує оригінальний словотвір, етимологічно належачи до індоєвропейської лексичної скарбниці.

д'іра — маточина в колесі: *д'іра ў колѹс'і май б'іл'ша йак а'іс'* (Глиб.).

драби — віз для перевезення сіна, соломи: *идѣш за с'іном, закладіє кѹни ў драби* (Лен.). У інших українських говорах є семантично спільні слова: *драбчастий віз*, *драбиняк* (про воза), *драбинчастий* (Грінч.). У західноросійських говорах зустрічається *драбы* — великий гратчастий віз для перевезення снопів, сіна, а також *дрябы* — віз для снопів (Даль), споріднене з польським *drabiniasty* — драбинястий (про віз). Слово належить до спільнослов'янських лексичних фондів.

йедиенкувати — проривати, залишати по одній рослині в кущі, рядку, гнізді: *ц'ілоў лѹнкоў зачѹліє бур'акі йедиенкуватиє* (Кліш.). В інших українських та російських говорах це слово невідоме, хоч на основі *един* твориться багато слів.

задйенка — задня частина воза: *в'іпала задйенка дес', утрѹтиєлиє, неч'ма* (Лен.). У російських говорах це слово засвідчене в значенні «зад», «озадок», «задня частина коров'ячої (волячої) туші» (Даль).

закладати — запрягати: *ч'ес кѹний закладатиє, ч'ес ітїє ўже* (Луж.). Іншим українським говорам це слово відоме в різних значеннях (Грінч.). У російській мові та її говорах воно теж відоме в розглянутому значенні (Словарь АН).

закладенй (похідне від *закладатиє*) — запряжений: *кѹн'и закладен'и, час ітїє* (Луж.).

заколѣшниєк — загвіздок: *адїє, заколѣшниєк, абїє колѣсо неч' спадѹло* (Шип.). У південно-західних говорах засвідчений варіант *заколесник* (Грінч.); пор. чеське *zákolesník* у тому ж значенні.

запрута — ланцюг для ув'язування хури або вантажу на возі: *уладувѹліє ўс'о, ф'іру запрүтоў запрүтиєлиє і п'ішлїє із цеў гѹфи* (Міл.). Інші українські говори виявляють це слово в значенні «палиця в тину», «палиця, вживана для стягування зв'язаного» (Грінч.).

запрутиєтиє (похідне від *запрута*) — ув'язати, скрутити ланцюгом вантаж на возі: *запрутиєлиє ўс'о на ф'ір'и і п'ішлїє* (Міл.). В інших українських говорах *запрутити* вживається в значенні «заплести діру в тину», «зацурувати» (Грінч.).

зладѹвати — знімати з воза, розвантажувати (похідне від *ладуватиє* — див. нижче).

капѣйстра — недоуздок на коні, ремінець на теляті: *з'н'іміє капѣйстру с кѹниєка, най на вѹли б'ігаїє* (Міл.). Слово є романським запозиченням (пор. рум. *săpăstru*, молд. *kăpăstru* і лат. *săpistrum*), отже, належить до індоєвропейських лексичних фондів.

ка́шка — цвіт кукурудзи: *ўже курудзіе кашку майут* (Шип.).
києра́т, ке́ра́т, к'іра́т — кінний привод: **києра́т** *кони кру́та, і маші́ена роби́т* (Міл.). Це слово — германізм (пор. нім. *Kehrad*; пор. також польське *kierat*).

к'ічка — 1) віз без коша: *зн'али коша́, а с'и лиши́ела к'ічка, шчоби́е мѡжна бу́ло вѣзти дѣрево, слўпи* (Неп.); 2) цурка для дитячої гри: *к'ічкоў бі́ли так, шчо вона́ в'ісо́ко злі́тала* (Неп.). У російських говорах це слово засвідчене в інших значеннях.

к'ішні́ца, кошні́ца (< рум. *coşnița* — корзина) — невеликий, високий плетений з лози сарай для сушіння і зберігання качанів кукурудзи. У цьому ж значенні засвідчене в інших українських говірках (Грінч.). У російських говорах *кошница* — корзина (Даль).

кла́ка — гуртова робота, толока: *у нас кла́коў ўс'о рѡбѡа, курудзі́ пѡла, те́ребѡа курудзі́, хати́е мас'ца́, ўс'о* (Шип.). За походженням це неповноголосний варіант слова *толока*, де, крім того, сталася зміна *т > к*. У інших українських говорах неповноголосної паралелі не засвідчено (Грінч.). Очевидно, до буквинських говірок слово зайшло з румунської мови, в якій *clăca* є, в свою чергу, запозиченням із старослов'янської мови. У сучасній болгарській мові зберігається неповноголосне *тлака* — вечірниця, досвітки.

клан'а — півкопи збіжжя (30 снопів): *за дніну нажа́ла серпѡм зо шті́ри клан'і, але́ їй бу́ло то ўс'о ма́ло* (Сок.). Це слово зустрічається також у інших південно-західних українських говорах (Грінч.).

клінпас — клинок, що разом з кільцем тримає косу біля кісся: *забі́ў клінпас, абі́е ко́са м'іцно сѡд'іла, трі́емала* (Міл.). Пор. нім. *Klinge* — клинок.

кл'упа́к — нижня частина люшні: *кл'упа́к с'и ўломі́ў і л'ушн'а ўпа́ла на гостіне́ц* (Шип.). Цілком відповідного факту в українських і російських говорах не виявлено, хоч є слова, близькі звучанням, але різні значенням. Пор. болг. *кляп* (петля), що певною мірою розкриває етимологію слова *кляпак*.

колѣшн'а — сарай для худоби і реманенту в бідного господаря: *до колѣшн'і покла́д' вѡза і кон'а́* (Ош.). З таким же значенням це слово відоме іншим південно-західним говорам української мови (Грінч.).

кол'існї́ца — візок плуга: *ад'іт, лишѣ там, де колѣса, то ѡ кол'існї́ца ў плўзі* (С. Жуч.). В українських говорах уживається *колішня́* — двоколісний передок у плузі (Грінч.).

колова́ доро́га — шлях лише для воза: *ї́хати тра́ба гѣсде, де колова́ доро́га, то ѡе доро́га для ко́ле́са вѡзовѡго* (Сух.).

колосі́ена — колоски, що відходять під час молотьби: *колосі́ена п'іде́ на год'і́ўлу худѡбіни, п'іде́ на с'і́чку* (С. Кут.). У такому ж значенні це слово відоме в деяких південно-західних говорах (Грінч.).

кóрса — полоз саней: *кóрса пúкнула, сáни ужé дóста йízди-ти* (Лен.). Це слово зустрічається і в інших південно-західних українських говорах (Грінч.).

коурчúги — великі сани для перевезення дерева; *п'итрихту-пáли коурчúги, зáвтра мáйу йíхати до л'íсу за слупáми* (Шип.); поширене в південно-західних говорах (Грінч.).

косíр'а — жнива, косовиця: *то буў час тéплий, крáсний, бúла сáме косíр'а* (Міл.).

кúшка — дерев'яна посудина, в яку кладеться брусок для підгострювання коси: *идú косíети^е, без кúшки не^е мош íтú, бо ў ній три^емáйу брусок* (Лен.). Це слово відоме в південно-західних говорах української мови (Шух., II; Грінч.) і в російських говорах (Даль).

лабу́з, лабузін'е — кукурудзяне бадилля: *урубáў лабузу́ та даў корóви йíсти, то йíй лáкома йíда* (Шип.). Це слово засвідчене в словнику з двома значеннями: 1) стебла бур'яну, 2) листя на качанах кукурудзи (Грінч.). Друге значення частково наближається до того, яке відоме буковинським говіркам, проте вужче за нього. У західноросійських говорах *лабузье* — бур'ян, у південноросійських — стебла великих трав (Даль). Пор. чеське *labužný* — ласий, вишуканий.

ладувáти^е — укладати на возі, вантажити: *ужé ўс'о ўладу-вáли, мóже^емо íтú до самóго м'íста* (Шип.). Засвідчене з цим же значенням у інших південно-західних говорах (Грінч.). Пор. польські *ładować* — вантажити, *ładowanie* — вантаження; чеське *lad* — порядок. Отже, слово належить до спільнослов'янських лексичних фондів.

мíєкати — виривати з корінням із землі: *щче рóботи та рó-бóти, ўчéра колонн'і мíєкала, а нún'і мáйу ц'íбул'і мíєкати* (Сух.). Іншим українським говорам слово *микати* відоме як у цьому значенні, так і в значенні «чесати (коноплі чи льон)» (Грінч.). Із значенням «микати» відоме в російських говорах (Даль).

одéнок — стіг, стіжок, невеличка скирта: *малій суб'і одé-нок с'íна лішиў, а рéшту продáў* (Неп.). Із цим же значенням поширене в інших південно-західних говорах (Шух., II; Грінч.). У російській мові *одонье, оденье, одонок* — «залишки сіна від стогу або нижній шар сіна, соломи в скирті; кругла скирта, стіжок хліба» (Даль). Отже, етимологічно слово пов'язується з іменником *дно*.

оранієна — зоране поле: *ад'ít, це ўс'о оранієна нáшого колгóспу* (Ат.). Інші українські говори засвідчують *ораниця* в тому ж значенні (Грінч.). У російських говорах відоме слово *оранина* — нива, що ореться (Даль).

паренієна — поле, залишене на пар: *паренієна ужé гáта, ужé в'іораў на паренієну* (Шип.); поширене і в інших південно-західних говорах (Шух., II; Грінч.). У російських говорах *паренина* — пар, парове поле (Даль). У давньоруській мові *паре-*

нина — «поле, залишене на пар для майбутньої сівби» (Срезн.).

подѣн'е — спід у скирті сіна, соломи: *усѣ с'іно забрѣлиѣ, с'и лиѣшило лиѣш подѣн'е* (Кад.). Засвідчене також у інших південно-західних говорах. Крім того, буковинським говіркам властивий ще варіант *подена* — підвищення з каміння, гілля, соломи, що служить основою для стогу. Лексикографічно відбите *подення* — 1) місце на току для складання хліба в скирті, 2) дно саней або взагалі екіпажу (Грінч.). У російських говорах відзначено *одѣнѣ, одонок, одонье* (Даль). Етимологічна основа, як і щодо *одѣнок* (див. вище), — слово *дно*.

пражі'єна — ділянка землі площею 0,129 га: *маў лиш дв'і пражі'єниѣ земні, неч триваў, а б'ідіў* (Ош.). Відоме це слово й іншим українським говорах (Грінч.). Певно, запозичене з румунської мови, де *prăjină* — 1) тичина, жердина, 2) застаріле — міра довжини (дорівнює майже шести метрам). У буковинських говірках це слово перейшло до пасивного словника.

сй'ємбра — робота супряжництвом: *у нас бўла сй'ємбра, м'ій к'ін', а йигó плуг, а потóму в'іорали і йигó і мóйу зéмл'у* (Шип.). Імовірно, що до буковинських говірок це слово потрапило через румунську мову, де *simbrie* — зарплата і *simbriaş* — найманець. Від останнього в буковинських говірках поширилось *сй'ємбраш* — спільник, товариш, супряжник. У давньоруській мові було *сѣбрь* — родич, товариш (Срезн.). Румунська мова зберегла носовий відтінок звука *л* — *ім*, що в буковинських говірках відбито у вигляді *им*. Зазнала змін і семантика слова, порівняно з даними румунської мови. У білоруських говорах поширене *сѣбр* — родич, товариш (Нос.). Російським говорах властиве близьке фонетично та семантично *шабѣр* — сусід (Даль).

сказ — пропуск у оранці, огріх: *орѣ і скѣзи рѣбиѣ, неч ўм'іѣе оратиѣ* (Луж.). З цим же значенням відоме й іншим південно-західним українським говорах (Грінч.).

те"ре"бі'єтиѣ — обдирати зерно з качанів кукурудзи, лущити квасолію, горох: *ц'іліў дні'єну б'іл'ш йак дѣс'ет' ж'іно́к те"ре"біѣ курудзі, мнóго ма́ѣе курудзі'їў* (Лен.). Слово *теребити* в інших українських говорах має багато значень, які не збігаються із значенням, що властиве буковинським говіркам (Грінч.). Багатозначне воно і в російських говорах: *теребить* — брати, рвати, драти, чистити, вирівнювати і т. ін. (Даль). Давньоруське *теребити* — це «рубати, розчищати для оранки чи побудови дороги» (Срезн.).

Як бачимо, багато слів місцевої хліборобської рільницької лексики буковинських говірок побудовано на слов'янській і переважно східнослов'янській основі. Такими є *билінь, бич, борода, веснувати, гліця, діра, драби, единкувати, кічка, клѣка, клѣня* та ін. У переважній більшості це семантичні діалектизми. Порівняно небагато слів рільницької лексики припадає на слова,

запозичені з інших мов. Запозиченнями є, напр., *кап'ейстра*, *пращіна*, *кират* та ін.

Особливе місце посідають старослов'янізми, що зайшли до буковинських говірок через румунсько-молдавські говори, зазнавши впливу іншомовних фонетико-морфологічних особливостей. До таких старослов'янізмів належать, напр., *сімбра*, *сімбраш* і *кошиница*.

Значний інтерес становлять слова, що за значенням відомі переважно або лише буковинським говіркам. Серед них можна згадати: *билінь*, *веснувати*, *гліця*, *дішлики*, *діра*, *єдинкувати*, *задінка*, *кічка*, *лабуз*, *косіря*, *ораніна*, *гамулиця* і т. ін. Деякі з цих слів можуть розглядатися як належні до спільнослов'янської лексики (*гліця*, *бич*, *драби*, *клака*, *кляпак*, *лабуз*, *ладувати* та ін.).

Спорідненість досліджуваної лексики з словесним багатством російської і білоруської мов найяскравіша в словах, що мають спільне коріння в давньоруській мові (пор. *бич*, *пареніна*, *сімбра*, *сімбраш*, *теребити* і т. ін.).

И. О. ДЗЕНДЕЛІВСЬКИЙ

МЛИНАРСЬКА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Слов'яни вже здавна використовували спеціальні пристрої, на яких зерно перемелювали на борошно. Такими пристроями були зернотерки, ступи, пізніше жорна і нарешті — млин. У східнослов'янських пам'ятках водяний млин уперше згадується в XIII ст.; цим часом, зокрема, датується згадка в західнозакарпатських пам'ятках (Шарищина); у східнозакарпатських пам'ятках згадка зустрічається в XIV ст. (1344—1345 рр.). Проте знайомство східних слов'ян з водяним млином слід віднести, безумовно, на значно давніший час. Відомий історик, дослідник ремесла Київської Русі Б. О. Рибаків з цього приводу зауважує: «Цілком можливо, що млини з'явилися у Київській Русі в XI або XII в.»¹. Отже, млинарство в східних слов'ян (як і в інших слов'янських народів) є досить давньою виробничою галуззю. Уже з огляду на це лексика, пов'язана з млинарством, може бути предметом дослідження, цікавого і корисного як у суто лінгвістичному плані, так і в плані вивчення історії культури й техніки східних слов'ян. Однак ця лексична група ні українськими, ні російськими мовознавцями спеціально ще не вивчалася. В українській науковій літературі можна назвати лише невелику замітку Я. Миколаєвича², написану на матеріалах колишнього Кам'янецького повіту, та коротку етнографічну статтю І. Панькевича³ (за даними Закарпаття).

Завданням цієї статті є висвітлення пов'язаної з млинарством лексики, яка має поширення в говірках Закарпатської області. Матеріал до статті за спеціальною анкетною зібрано більше ніж у п'ятдесяти селах.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Изд-во АН СССР, М., 1948, стор. 568.

² Я. Миколаєвич, Народні назви предметів, дотичних млина водяного, «Зоря», 1893, № 24, стор. 480—481.

³ І. Панькевич, Водяні млини на Підкарпатській Русі, «Підкарпатська Русь», річник XI, Ужгород, 1934, стор. 66—70.

На Закарпатті перероблюють зерно на борошно, дерть, крупи звичайно в млині і майже зовсім не використовують ручних жорен. Густа мережа річок і потоків значною мірою сприяє розвитку млинарства. І справді, водяні млини тут досить поширені. Особливо багато водяних млинів у гірських і передгірських районах.

Як свідчить І. Панькевич⁴ і як потверджують наші спостереження, на всій території досліджуваних говірок водяні млини мають, в основному, одну конструкцію, яка відома і в інших районах України.

На означення дії перетворення збіжжя на борошно шляхом роздрібнювання, розтирання, як і в інших говірках та в літературній мові, скрізь уживається *молóти, мѐл'у, мѐлеш, мѐле*. Дієслово *молóти* походить від індоєвропейського кореня **mel-*, **měl-*, **mol-* (пор. рос. *молотъ*, білор. *малóць*, польське *mleć*, чеське *mlíti*, болг. *меля*, серб. *млети*, литов. *malti*, латиське *malt*, нім. *mahlen*, латин. *tolo*, грецьке *tyllo*, вірм. *malet* та ін.; див. Miklosich, EW; Holub — Корецьнý, ES⁵). Від *молóти, мелю* зафіксовано утворення *молот'а* чи *мѐлен'а* — процес перемелювання; збіжжя, яке мелють, млино. З *молóти, мелю* також пов'язується широко відоме *млино*.

У говірках Закарпатської обл. слово *млино* не має однакового значення. У більшості говірок, зокрема в говірках західних

⁴ І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 66.

⁵ У статті вживаються такі скорочення: **Bárczi** — Bárczi Géza, Magyar szőféjtő szótár, Budapest, 1941; **Berneker, SEW** — E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Bd I., Heidelberg, 1924; **Вук** — Вук С. Караджич, Српски рјечник, вид. III, Београд, 1898; **Даль** — В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, изд. IV, т. I—IV, СПб., 1912—1914; **Holub — Корецьнý, ES** — J. Holub — F. Koreschný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952; **Геров** — Н. Геров, Речник на български език с тълкование речити на български и на руски, т. I—VI, Пловдив, 1894—1908; **Гринч.** — «Словарь української мови», за ред. Б. Д. Гринченка, т. I—IV, К., 1907—1909; **Желех.** — Є. Желехівський, Малорусько-німецький словар, Львів, 1886; **Kálal** — M. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj nářečí, Banská Bystrica, 1924; **ЛБ** — «Літопис Бойківщини», ч. I—XI, Самбір, 1931—1939; **Linde** — S. B. Linde, Słownik języka polskiego, t. I—VI, wyd. III, Lwów, 1854—1860; **Miklosich, EW** — F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886; **Muka** — E. Muka, Słownik dolnoserbbskeje řečy a jeje nářečow, t. I—II, Praha, 1926—1928; **РБС** — «Русско-белорусский словарь», под ред. Я. Коласа, К. Крапиви, П. Глебки, М., 1953; **RHJ** — «Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika», Zagreb, 1901; **SJP** — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, t. I—VIII, Warszawa, 1900—1927; **Slawski** — F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I, Kraków, 1952—1956; **Срезн.** — И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I—III, СПб., 1893—1912; **Trávn.** — Fr. Trávníček, Slovník jazyka českého, Praha, 1952; **Ушаков** — Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, М., 1935—1940; **Шух.** — В. Шухевич, Гуцульщина, «Матеріали до українсько-руської етнології», т. I, II, IV, V, VII, Львів, 1899—1908.

У наступних посиланнях римські цифри означають том, арабські — сторінку видання.

і центральних районів, іменник *мли́во* — це «зерно на перемелювання» і «борошно». З такими значеннями слово *мли́во* широко відоме і в інших говірках (Грінч.). У говірках сіл Росішки, Великого Бичкова, Лугу, Рахівського району, Пилипця, Розток, Міжгірського району, *мли́во* — мішок з зерном для помелу. У цих говірках іменник *мли́во* звичайно може мати категорії суб'єктивної оцінки (пестливо-здрібніле *мли́вце́* і збільшено-зневажливе *мли́ви́шче*) і форму множини, напр.: *Ива́н приві́з четве́ро мли́ў, йенно́ овес, а йенно́ киндири́ца, а два жи́то* (Пилипець); *Там т'іл'ко мли́віў у млин'і, шо ан'і н'іко́ли йіх не помеле, хіба́ йаг бу́де дожжити* (Росішка). Слово *мли́во* (або його фонетичний варіант *ме́ливо*) із значенням «збіжжя на помел або борошно» відоме і в інших слов'янських мовах, пор. рос. *мливо*, *меливо* (Даль), польські *mlęwo*, *mlіwo*, *mieliwo*, *meliwo* (SJP), словацьке *mlivo* (Kálal), чеське *melivo* (Trávn.), болг. *мливо* та ін. Як свідчать наведені паралелі, давнішим значенням слова *мли́во* є «збіжжя, яке мелеться чи вже змелене». Значення ж «мішок із зерном для помелу» розвинулося пізніше. В інших українських говірках це значення слова *мли́во* нам невідоме. Від *мли́во* — мішок з зерном для помелу — в говірках сіл Пилипця, Розток та ін. зафіксовано похідне *мли́вча́* із значенням «невеличкий мішок, торбина, клунок з зерном для помелу»; у говірках Рахівщини (Луг та ін.) є похідне *мли́ўни́ца* — лавка в млині, на яку кладуть мішки з зерном чи борошном. Пор.: *коли заві́зно, кладу́т [мішки] на мли́ўни́цу, то́то такий подóк, де сто́йа мо́лот'і або́ нимо́лот'і мли́ва́* (Росішка). З словами *молоти*, *мелю* пов'язується і *наме́лок* чи *на́милок* (род. відм. одн. *на́милка*) — різниця в об'ємі між збіжжям і борошном з цього збіжжя (Горінчево, Хустівського району); *на́мелок* — це «те, що намелюється».

Працівник або господар млина у більшості говірок Закарпаття зветься — *ме́лник* і рідше — *ме́лнік* (говірки північно-західної Ужгородщини та південно-західної Перечинщини), *мли́на́р'* (говірки південної Ужгородщини)⁶. Територіальне поширення слова *мли́на́р'* переконливо вказує на те, що це словацизм. У ряді говірок центральних районів слово *ме́лник* виявляє асиміляцію н до л: *ме́ллик* (род. відм. *ме́ллика*). На відміну від літературної мови звук л у цьому слові в досліджуваних, як і в деяких інших говірках (Желех., 433), диспалаталізувався; пор. укр. *мельник*, рос. *мельник*, білор. *мельнік*, польське діалектне (з походження, очевидно, українізм) *mielnik* (SJP, II, 956) (< *мел-ьн-ик-ъ). Слово *мельник* спільносхіднослов'янське; у решті слов'янських мов йому відповідають інші утворення: польське *mlłynarz*, чеське *mlýnář*, словацьке *mlýnár*, нижньолуж.

⁶ Див. Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. I, Ужгород, 1958, карта № 108.

mlýnik, mlynikar', серб. *млинар*, болг. *мелничар*, словін. *mlinar, mlinar*.

Від *мѣлник, мѣллик* уживаються похідні: *мѣлничка, мѣлличка* — жінка мельника; *по-милніц'кий* — прислівник (Росішка); *мѣлнічити* — бути мельником (Пилипець, Розтоки, Луг, Росішка, Богдан, Рахівського району; Зарічеве, Перечинського району). У ряді говірок Великоберезнянщини та Перечинщини поряд з *мѣлнічити* зрідка вживається *млинарити*, що походить, очевидно, з словацької мови (пор. словацьке *mlynarit'* — бути мельником, *mlynár* — мельник). Від *мѣлнічити* утворюється *мелнічін'а* — перебування мельником (Росішка, Косівська Поляна, Великий Бичків, Рахівського району); *мелнічанин* (мн. *мелнічане*, род. відм. *мелнічан*) — той, хто привозить чи приносить молоти в млин (останнє засвідчене, зокрема, в говірках Рахівщини). З словом *мелник* слід, очевидно, пов'язати засвідчене в ряді говірок *мѣлніц'а* — окремий відділ, комора в млині, де відміряється і зберігається мірчук, стоять привезені мішки з зерном, спить мельник та ін.; у говірці с. Лукова, Іршавського району, *мелніц'а* означає «простір під підком»; пор. рос. *мельница* — млин, болг. *мелница* — млин, польське діалектне *mielnica* — млин (SJP).

На означення приміщення з машинним устаткуванням для розмелювання збіжжя на борошно, як і в інших говірках, уживається слово *млин*; пор. давньор. *млинъ* (Срезн., II, 158), білор. *млын*, польське *młyn*, чеське *mlýn*, словацьке *mlyn*, серб. *млин*, словін. *mlin, mlin*, литов. *malūnas*, нім. *Mühle*, лат. *mōla* та ін. Слово *млин* зафіксоване місцевими дисаними пам'ятками. Так, зустрічається воно (тричі) в дарчій грамоті Грушівському монастирю 1404 р.: *Балица воевода и Драгъ мещерь... дадоше от своего урика три села и единъ млинъ*⁷. У староукраїнських пам'ятках це слово фіксується з середини XIV ст. Напр., у купчій грамоті 1359 р.: *ана продала петрашкови радѣцьвовському свою дѣднину и вотнину оу веки и дѣтемъ его полъ става и со млиномъ и съ корѣчмою и землею*...⁸ Від слова *млин* уживається ряд похідних. Це відносний прикметник *млиновий* (-вий), *млин'с'кій* (-с'кій, -ц'кій) та іменник *млиник* — мішок, у який зсипають або в якому зберігають борошно, — записаний у селах Углі, Добрянському, Тячівського району; Ізі, Горінчевім, Хустівського району; Довгім, Заднім, Броньці, Іршавського району; Підгорянах, Мукачівського району; Росішці та ін. Пестливо-здрібніла форма *млиніц'* (-нѣц'), зазнавши спеціалізації в семантиці, означає тут «кухонний млинок (для перемелювання

⁷ А. Петров, Древнейшая церковнославянская грамота 1404 г. о Карпаторусской территории, Ужгород, 1927, стор. 4.

⁸ В. Розов, Українські грамоти, т. I, К., 1928; див. грамоти № 5, стор. 10; № 10 (від 1375 р.), стор. 19—20; № 13 (від 1378 р.), стор. 25—27; див. також Срезн., II, 158.

перцю, маку і т. ін.)»⁹. Слово *млинішче* (місце, де був млин), що поширене, як відомо, і в інших українських говірках (Грінч.), у ряді сіл Закарпаття дало топонімічну назву *Млинішче*¹⁰.

Залежно від типу тяги, що приводить млин у рух, у говірках Рахівщини розрізняються назви: *вод'анік* — водяний млин, *машиновік* — паровий або електричний млин, *вітровік* — вітряк¹¹. Відповідне розрізнення залежить і від якості помелу: *шротовік* — млин для разового, грубого помелу (від нім. *Schrot* — дріб, крупи, борошно грубого помелу, *schroten* — грубо молоти)¹²; *ніт'іл* — млин для сортового помелу.

Слово *млиновіця* — штучне відгалуження річки, яким підводиться вода до млина — з таким значенням відоме і в інших говірках південно-західної діалектної групи (Желех.). У говірках сіл Богдана, Лугу та ін., Рахівського району, на означення цього поняття вживається *млинівка* (пестливо-здрібніле *млинівочка*), у говірці с. Добрянського — *млинівка* (тут *о > у*). Слово *млинівка* (*млинівка*) з цією семантикою властиве й іншим українським говіркам (Грінч., Желех., Шух., I, 113, та ін.); пор. польське діалектне *mlynówka* в тому ж значенні (SJP). У ряді сіл Закарпаття назву *млиновіця* перенесено на невеличку безіменну річку, на якій побудовано (чи будувався колись) млин: у такий спосіб слово *млиновіця* стало топонімічною назвою¹³.

Жолоб, по якому підводиться вода до млинового колеса, на Закарпатті називають *лотіки* (-*ки*). У говірці с. Квасів, Рахівського району, розрізняють *лотіки* і *лотіка* чи *малі лотіка*; це останнє означає «звужена частина лотоків, що безпосередньо подає воду на колесо». У говірці с. Солі, Великоберезнянського району, в цьому слові є метатеза — *локоты*. *Лотіки* як млинарський термін широко вживається на всій території України (Грінч.); відоме воно також у російській і білоруській мовах. Як українізм це слово знане і в польській мові: *lotok* (пестливо-здрібніле *lotoczek*) — лотоки, жолоб на даху та ін. (SJP).

Деякі мовознавці (напр., Бернекер) лит. *latakas* (жолоб) вважають за білорусизм. Отже, *лотіки* (*лотік*) є спільносхідно-слов'янським словом.

⁹ Від *млиніць'*, у свою чергу, втворюється дієслово *млиньц'овати* (-*ць'увати*) — молоти на кухонному млинку.

¹⁰ Див. А. Петров, Карпаторусские межевые названия, Прага, 1929, стор. 123, 184; В. В. Німчук, Спостереження над словотвором іменника у говірці села Довге, Іршавського району (Суфіксація), «Наукові записки Ужгородського держуніверситету», т. XIV, стор. 185. Топонім *млинище* широко відомий і в інших місцях України, зокрема на Бойківщині.

¹¹ Вітряки на Закарпатті взагалі не споруджуються.

¹² Як і в гуцульських говірках за межами Закарпатської обл. (Шух., I, 234), на Рахівщині відоме цього ж походження *шріт* (род. відм. *шроту*) — дріб.

¹³ Див. А. Петров, Карпаторусские межевые названия, стор. 123, 184. Таке перенесення назви *млинівка* на річку і под. відоме також у інших районах України, зокрема на Бойківщині.

Від слова *лотоки* на Рахівщині (Росішка) виявлені похідні: *лотіц'кий* (пор. *Лотіц'койі воді дайūt н'імім д'іг'ом піти, абі булі лопотліві, йак вода в лотоках*), *лотічити* — надокучати пустими розмовами, ганьбити, ганити протягом довгого часу (пор.: *Нипристанно лотічит го словамі, йак вода в лотоках*). З таким значенням *лотічити* широко відоме і в галицьких говірках (Желех.); пор. гуцульське *лотішити* — байдикувати (Шух., I, 37; Желех.).

У млинах ряду сіл вода з лотоків потрапляє в дощаний жолоб, а потім на водяне колесо. Такий жолоб у говірках зветься: *жоблоб* (Білки, Іршавського району; Пилипець, Білин, Рахівського району), *жобліб* (Люта, Великоберезнянського району), *вал'ув*, род. відм. *вал'ова* (Зарічеве), *вал'ови* мн. (Росішка). Слово *жоблоб* (*жобліб*) у досліджуваних говірках відоме і в своє-

му звичайному значенні. Словом *вал'ув* (*валів*, *вал'ув*) називають, крім указаної деталі млина (це основне значення), ще й корито, жолоб. У значенні «корито, жолоб» це слово відоме і в ряді інших говірок південно-західного наріччя¹⁴. Українське діалектне *валів* (як і словацьке *válov*, серб. *валов* та румун. діалектне *vălău*) слід, мабуть, розглядати як запозичення з угорської, де *vályú* (корито) взяте, очевидно, з тюркських мов (Bárczi, 331).

Наявність чергування *о* з *і*, *у*, *у* вказує, ймовірно, на відносну давність цього слова в українських говірках. Від *валів*, *вал'ови* на Рахівщині засвідчено похідне *валов'ар* (род. відм. *валов'ар'а*) — майстер, що виготовляє жолоби, корита; у говірках Перечинщини відзначено *валувч'а* (род. відм. *валувч'ати*) — малий жолоб, мале корито. У с. Росішці *вал'ови* в млині бувають *довбаникі* (видовбані з стовбура) і *дошчаникі* (збиті з дощок). Спад води з лотоків чи жолоба (*вал'ова*) на водяне колесо у с. Павловім, Свалявського району, зветься *скок* (род. відм. *скока*; пор. *скака́ти, ско́чу*), у с. Росішці — *спад* (род. відм. *спа́ду*; пор. *па́дати, спада́ти*).

Боковий жолоб, по якому стікає вода з лотоків, коли млин не працює, у селах Ромочевиці, Мукачівського району, і Луковім називається *й'аловий жоблоб*, де *й'аловий* є синонімом до *неробочий*; пор. засвідчене в с. Квасах — *й'алові двері* або на Чернігівщині — *ялова заставка* (Грінч.) — бокова заставка, за допомогою якої спускається вода з лотоків, коли млин не працює; також *яловий міст* — міст, яким не їздять¹⁵. Вінець планок, що скріплює лотоки, майже в усіх досліджуваних говірках

¹⁴ І. Франко, Галицько-руські народні приповідки, т. I, Львів, 1901—1905, стор. 135. Див. також: Є. Желехівський, Малорусько-німецький словар, стор. 54, 55; J. Janów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Nadniestrzańskej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, стор. 202; «Літопис Бойківщини», ч. IV, 1934, стор. 22, та ін.

¹⁵ М. Номис, Українські приказки, прислів'я і таке інше, СПб., 1864, стор. 222.

називають *йармó*. Назва перенесена, очевидно, на підставі певної подібності цієї деталі до знаряддя для запрягання волів.

Дерев'яна заставка, яка перебиває і регулює хід води на водяне колесо, як і в інших українських діалектах (Грінч.), зветься *застávка* або, в окремих говірках, *заставкí* — мн. (Росішка), *застанóвка* (Пйлипець), *закладка* (Зарічеве), *закладни́ця* (Кушниця, Іршавського району), *закладáльни́ця* (Горінчеве, Липча, Хустівського району), *флúдер* (Косівська Поляна, Розтоки, Нанкове, Хустівського району). Назви *застávка*, *закладни́ця* та ін. мають досить прозору будову. Термін же *флúдер* (род. відм. *флúдера*) походить від нім. *das Fluder* — жолоб, канал, водоспуск, заставка, спад води біля млина (пор. нім. *flüdern* — сплавляти); пор. також германізм у словацькій мові *fludr* — дерев'яний жолоб для спускання колод (Kálal). У с. Росішці *флúдер* уживається в значенні «канал, яким стікає відпрацьована в млині вода».

Щоб уламки дерев, а навесні крига не йшли в лотоки і далі на робоче колесо, перед лотоками чи млиновицею споруджується спеціальний пристрій у вигляді вертикальних кілків, задовбаних у валок. Цей пристрій здебільшого називають *гра́бл'і* — мн. (Павлове, Порошкове, Ракове та ін., Перечинського району; Руське Поле, Тячівського району). На Рахівщині (Росішка та ін.) ця деталь називається *гра́бл'а*: *Там де с'а млинівка вривáє від гáте, кладúт гра́бл'у, аби ни пллó в млин дéрево та вс'акий плавн́ик* (Росішка). У с. Руському Полі цей пристрій має ще назви *лúйтра*, *л'íса*, *рач*. Назва *гра́бл'і* виникла на підставі зовнішньої подібності деталі до грабелів, якими загрибають. Такого ж походження і *гра́бл'а*, що постало від *граблí* внаслідок, очевидно, диференціації семантики. Назви *лúйтра*, *л'íса*, *рач*, як і *гра́бл'і*, не є спеціальними млинарськими термінами, а з'явилися на підставі зовнішньої подібності означуваних ними

речей до інших предметів. Так, *лúйтра* (*л'úтра*, *р'úгла*) в говірках Тячівщини, Хустівщини, Іршавщини та Виноградівщини вживається в значенні «драбина» (походить з нім. *Leiter*, очевидно, через посередництво угор. *létra*); *л'íса* в багатьох говірках відоме в значенні «загорода, різновид тину»; *рач* пов'язується з уживаним у ряді закарпатських говірок *ра́чі* (мн.) — грати, решітка для корму, перегородка, різновид тину (пор. угор. *rács* — грати, решітка для корму; етимологічно пов'язується з слов'янським *рак* — *Bárczi*, 251, і *rácsa* — сітка для виловлювання раків).

Млинове колесо, на яке тече вода з лотоків і яке приводить у рух весь млин, називається *вод'анóйе* (*-нóй*, *-нé*) *кóлесо* або (в говірках Іршавщини) *вод'анóйе гóлесо*. Зустрічається ще видозміна в прикметнику: *водовóйе кóлесо* (Іза, Горінчеве), *вóдно́йе кóлесо* (Нижній Бистрий, Хустівського району). Назва ця відома і в інших місцях України, напр. на Гуцульщині: *во-*

Личе колесо (Шух., I, 112). Засвідчена вона й іншими слов'янськими мовами: пор. рос. *водяное колесо* (Даль), польське *koło wodne* (SJP), чеське *vodné kolo* (Trávní.) та ін. У говірці с. Порошково поряд з *вод'анб́йе ко́ле^со* вживається *вонковб́йе ко́ле^со*. Прикметник *вонковб́й* походить від широко вживаного на Перечинщині, Великоберезнянщині та ін. прислівника *вб́нка, пом* — зовні, надворі. У говірці с. Росішки поряд з *вод'ане́ ко́лесо* в тому ж значенні вживається *корече́не ко́лесо* (пор. польське *korzeczne koło* — SJP).

Як і в інших місцях України, на Закарпатті зустрічаються два типи водяного колеса: а) коли вода падає згори і, наповнюючи кірці, повертає колесо; б) коли вода надходить трохи нижче від осі, вдаряє в поперечні перегородки колеса і повертає його (остання конструкція вживається ширше). Водяне колесо першої конструкції в говірках Рахівщини та ін. називають *верхн'ово́дне ко́ле^со*, а другої — *спідново́дне ко́ле^со*.

Цікаві назви деяких частин водяного колеса. Так, один з двох бокових кругів зветься *ба́грб* (*багб́р, ба́гра*), хоч ця назва в досліджуваних говірках не є спеціальним млинарським терміном; вона означає (і це основний семантичний відтінок її) частину обода колеса. В такому значенні це слово відоме і в ряді інших південно-західних діалектів (Желех.; ЛБ, III, 10 — словник, VIII, 65); пор. також словацьке *bahor, bahra* — обід колеса (Kálal), польське діалектне *bachro, bahro* — з тим же значенням (SJP). В українських, як і в польських, говірках *ба́грб* (*багб́р, ба́гра*) є, очевидно, словацизмом. У говірці с. Углі боковий круг водяного колеса називають *кола́ч* (це слово вживається переносно — на основі зовнішньої подібності).

Термін *ра́мено* (род. відм. *ра́мена*) — один з чотирьох брусів, які сполучають круг (багро) водяного колеса з віссю — широко відомий не тільки на Закарпатті, а й у інших українських говірках (Грінч.); пор. польське *ramię* — з тим же значенням (SJP). У говірці Кушниць замість *ра́мено* вживається *игли́ц'а*, у говірці Новоселиці, Виноградівського району, — *кере́ства* (від *кере́ст* — хрест).

Поперечна між баграми дошка, в яку б'є вода і яка під кутом (у довжину) сполучається з іншою дошкою (*сноз, зако́речник*), утворюючи одне з корит на ободі водяного колеса, зветься *кори́ц'* (род. відм. *кірц'а́, ку́рц'а́, ку́рц'а́*; мн. *кірц'і, ку́рц'і, ку́рц'і*), *коре́ц* (род. відм. *кірц'а́*) (останнє на Гуцульщині) (< *кор-ьць). У Нижньому Бистрому цю деталь називають *ку́рц'а́* (род., дав., місц. відм. *ку́рц'ати*, мн. *ку́рц'ата*). У говірках Турянської долини (села Тур'я Поляна, Тур'я Пасіка, Порошкове, Свалява, Оленеве та ін.) і в ряді говірок Великоберезнянщини поширена назва *корча́к*. Слово *корече́ць* у такому значенні властиве й іншим українським говіркам (Грінч.); пор. з тією ж семантикою рос. *корец* (Даль), сло-

вацьке *korce* — мн. (Kálal), чеське *korec* (Trávn.), польське *korczne koło* — «млинове колесо з кірцями» (SJP) та ін.; пор. ще укр. *корчівка* з тим же значенням (Грінч.). Слово *корчак* походить від *корець*; у інших українських діалектах воно відоме в значенні «водяний млин з наливним колесом» (Грінч.); пор. польське *korczak, korecznik* — «водяний млин з наливним колесом» (SJP), чеське *korčák* — «коритце під кошем, з якого падає зерно на млиновий камінь» (Trávn.); словацьке *korčah* — «коритце під кошем» (Kálal).

Друга поперечна дошка, яка разом з кірцем утворює корито (жолоб), що наповнюється водою, в говірках західних і центральних районів Закарпаття називається *сн'оз* (род. відм. *сн'оза*), *снóза* (останнє в говірках Тур'ї Поляни, Порошкового та ін. на Перечинщині). На Рахівщині (Кваси, Білин, Богдан та ін.) відповідно поширене *закорéчник*. Слово *сніз* (*сноз, сноза*) з таким та іншими значеннями досить відоме в багатьох місцях України (Грінч.). Іменник *закорéчник* є префіксально-суфіксальним утворенням від *корéць*.

Під водяним колесом настил з дощок, по якому стікає вода, у говірці Ізи називається *блуд'а*, у говірці Липчі — *луд'б* (род. відм. *луд'á*, дав. відм. *луд'óви*, ор. відм. *луд'óm*). У с. Терновім, Тячівського району, з цим значенням І. Панькевич зауважив *лудя*¹⁶. В інших говірках української мови зафіксовано *лодя, лодді* — мн. (Грінч.). Безумовно, що наведені назви є фонетикоморфологічними варіантами одного слова. Може бути, що *луд'á* (*луд'б*) етимологічно пов'язується з давнім *ладпа, лодпа* — човен (можливо: *лод'á > лóд'á > луд'á*). Імовірність такого припущення підтримується, на нашу думку, тим, що в ряді закарпатських говірок, зокрема в західних (напр., Сускове, Свалявського району), *луд'á* (жін. рід) відоме в значенні «човен».

Щоб водяне колесо взимку не замерзало, над ним інколи роблять закриту повітку, в якій при потребі (якщо під великий мороз колесо все ж обмерзне) можна розпалити вогнище. Така повітка в говірках сіл Росішки, Лугу, Косівської Поляни, Вонігового, Руського Поля, Тячівського району; Осоя, Іршавського району, зветься *парілни́ця* (пестливо-здрібніле *парілничка*) чи *парівн'а, парівн'á*, у говірці Квасів — *пар* (род. відм. *пара*), *паріло*, у говірці Березова, Хустівського району, — *паріло*, у говірці Тур'ї Поляни — *темнік*: *Парілни́ця* *исе́ тотá хы́жка, шчо пострóйена над вод'аньím кóлесом, бы зимóв ни замёрзло* (Вонігове); *Парівн'у́ вз'áло вже, лиш кóлесо на стрóмі остáлос'á* (Росішка). Назви *парілни́ця, парівн'а, пар, паріло* етимологічно пов'язуються з словом *пар*, яке тут виступає як іменник чол. роду; пор. рос. *пар*. В інших українських говірках ці слова

¹⁶ І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 67.

я такими значеннями, наскільки нам відомо, не зафіксовані. Слово *темник* утворене від прикметникової основи *темн-* і суфікса *-ник*. Словники цього значення іменника *темник* не фіксують, проте з наведеної Б. Грінченком ілюстрації видно, що в такому значенні це слово відоме і в інших українських говірках. Сама піч, місце, де кладеться вогонь у парильниці, називається *болган*. У досліджуваних говірках слово *болган* має ще значення «землянка», «яма-засідка, з якої стріляють диких звірів», «велика піч».

Колесо з дерев'яними зубами-кілками, за допомогою яких крутиться веретено, у говірках називається *палёчне колесо*, *палёчноїе колесо*, *палічнойе колесо*, *палёчноїе колесо* (останнє в говірках Білок, Кушниці, Довгого та ін. на Іршавщині), *палёчної колесо*, *паліш'ной колесо*. У говірці Пилипця поряд з *палёчноїе колесо* вживають *пал'кастойе колесо*. У говірці Руського Поля ця деталь називається *зубовé колесо*. Прикметник-означення *палёчне* (*палёшнойе*) утворено від іменника *пáл'бк* чи *пáлиц'*, що вживається тут, як і в інших говірках (Грінч.; див. також Даль, SJP), у значенні «зуб у млиновому колесі» (назва дана на основі зовнішньої подібності). Вислів *палечне колесо* характерний і для інших українських діалектів (Грінч., Желех.); пор. також рос. *палечное колесо* (Даль), польське *palczne* чи *palczaste koło* (SJP), словацьке *palečné kolo* (Kálal), чеське *palečnik* (Trávn.).

Масивна дерев'яна (дубова) вісь, на якій розміщені водяне і палечне колеса, на Закарпатті має назву *вал*. У говірках Добрянського, Широкого Лугу та інших сіл Тячівського району цей іменник прийняв закінчення *-а* і перейшов до іменників жіночого роду — *ва́ла* (род. відм. *ва́лы*). У розгляданому значенні *вал* поширене і в інших українських говірках (Грінч.); пор. також рос. *вал* (Даль), польське *wal* (SJP), словацьке *val* (Kálal), серб. *вал*, чеське *válec*, болг. *валяк* та ін. У говірках Оріховиці, Ужгородського району, і Тур'ї Поляни від *вал* зафіксований дериват *валні́ця* — балка з підшипником, у якому крутиться чіп (див. нижче). У говірці Ракова ця деталь зветься *пудва́лина*, що теж є похідним утворенням від *вал*. На обох кінцях вала забиті міцні залізні стрижні, на яких тримається і повертається вал. Такий стрижень називають *чіп* (*чуп*, *чїп*) (род. відм. *чопá*). У говірці Квасів ця деталь зветься *лопа́та*¹⁷, *оса* (утворення від *ось*—*вісь* за допомогою закінчення *-а*), у говірках Кушниці і Богдана — *лопа́тка*. Назва *лопа́та*, *лопа́тка* в цьому випадку дана в зв'язку з тим, що частина стрижня, яка входить у вал, часто буває розплескана (щоб міцніше тримався чіп) і має вигляд лопати.

¹⁷ Так називається ця деталь і в українських говірках на території Румунії (див. І. Панькевич, Водяні млини на Підкарпатській Русі, стор. 69).

Міцний залізний обруч (інколи два) на кожному з кінців вала називається *окóван'а* чи *окóван'є* (похідне від дієслова *кувати*).

Підшипник у вигляді рівчака (часом вимощеного залізною пластинкою), в якому крутиться чіп, послідовно називається *підчопина* чи *пудчопина*, *пудчопина*; у говірці Кушніці поряд з *пудчопина* вживається ще *гніздб*. У говірках Лугу, Росішки, Косівської Поляни та ін. металеву пластинку, якою вимощується підшипник, називають *чопи́ц'а*, а протилежну їй пластинку, що закриває чіп зверху, — *на́дчопи́ц'а*. Слова *підчопина*, *чопи́ц'а*, *на́дчопи́ц'а* є суфіксально-префіксальними утвореннями від *чіп*; пор. у говірках Чернігівщини *підчіпок* (Грінч.); пор. також *підшипник*, рос. *подшипник*, білор. *падшыпнік*, які походять від іменника *шип* — кінець, тонша частина вала. Іноді *підчопиною* називають усю балку, в якій розміщено підшипник. До *підчопина* паралелі в інших говірках української мови нам невідомі.

У говірці Білок один з двох брусів, на яких установлюється підчопина, називається *ва́мкош* (род. відм. *ва́мкоша*). *Ва́мкош* (варіант *ва́нкош*) у закарпатських говірках відоме і в значенні «віз-площадка на гумових колесах для перевезення вантажів»; пор. словацьке *vankúš, vankoš* — «підкладка, подушка на возі» (Kálal); серб. *ванкош* — подушка, угор. (слов'янізм) *vankos* — подушка (Bárczi)¹⁸. У говірці Руського Поля засвідчене *іва́нкош* (*ива́нкош*) у значенні «підчопина», що, очевидно, є контамінацією (з невідомих причин) *ва́нкош* з *Іван*.

Веретéно — залізна вертикальна вісь разом з насадженим на неї трибом певної конструкції (нижній кінець осі опирається на підойму, а верхній за допомогою насадженої на нього порплиці підтримує і повертає верхній камінь). Зрідка *веретéно* — це лише «вісь без триба», що взагалі є давнішим значенням слова як технічного терміну (назва перенесена на підставі зовнішньої подібності до ткацького веретена). Розглядана деталь млина (і жорен) у всіх слов'янських мовах має однакову назву¹⁹; пор. укр. *веретено* (Грінч.), рос. *веретено* (Даль), польське *wrzeciono* (SJP), словацьке *veteno* (Kálal) та ін. У говірках Білина, Квасів, Ясиня, Рахівського району, вісь веретена називається *шпінг'є*. Крім того, відзначено *шпінг'а* (Павлове), *штáнга* (Богдан) і *штáнг'а* (Липча). Назва *шпінг'а* походить з нім. *Spindel* — веретено, вісь у чому-небудь; пор. технічний термін в українській літературній мові *шпіндель*²⁰, рос. *шпин-*

¹⁸ Див. також Fr. Miklosich, Die slavischen Elemente im magyarischen, Wien und Teschen, 1884, стор. 122.

¹⁹ Див. з цього приводу К. Moszyński, Kultura ludowa słowian, ор. I, 1929, стор. 260.

²⁰ Див. «Русско-украинский словарь», за редакцією М. Я. Калиновича, М., 1948, стор. 783; див. також Грінч., IV, 410.

Даль (Ушаков). Назва *штáнга* є відбиттям нім. *Stange* — стрижень, тичка, дрючок.

Ціви чи *цівы* — триб на веретені, який має два кружки а установленими в них переважно шістьма (зрідка зустрічається сім і більше) вертикальними зубами у вигляді циліндрів (між ці зуби заходять пальки палечного колеса, повертаючи веретено, а разом з ним і верхній камінь). Цей триб називається також *шист'урн'а* (Міжгір'я, Осій), *шестерік* (Росішка), *гóтош* (род. відм. *гóтоша*) (Кваси, Богдан, Добрянське, Лукопе). Назва *ціви*, *цівы* утворена шляхом спеціалізації множинної форми від іменника *ціва*, що на Закарпатті послідовно означає «зуб» чи «пальок» такого триба. У цьому значенні слово *ціва* поширене і в інших говорах України (Грінч.); пор. з цією ж семантикою польське *sewa* (SJP), словацьке *cieva* (Kálal), нижньолуж. *sewa*, *sowa*, *суwa* (Мика), рос. *цевка* (Даль) та ін.

Шест'урн'а, *шестерік* — суфіксальні утворення від числівника *шість*, що вказував на кількість зубів²¹.

Назва *гóтош* походить від угор. *hotos* — шістка, шестерик, — утвореного, очевидно, на слов'янський взірець від числівника *hat* — шість (цих зубів шість) — за допомогою суфікса *-os*.

Підшипник у вигляді залізної пластинки з ямкою, в яку входить п'ятка, нижній кінець осі веретена, говірково називається *гніздб* (Комсомольське, Тячівського району), *каганець* (Білин), *ширпін'у*⁴ чи *ше^чрпін'ів*, *ше^чрпін'у*⁴ (Кушниця, Горінчеве, Липча, Кошелєве, Хустівського району), *ширпін'ка* (Нанкове), *панбѹ* (Пилипець), *паніўка* (Богдан), *пануца* (Міжгір'я), *лóгер* (Кваси). Слово *каганець* як синонім до розгляданих тут назв, так і в значенні «гніздо, в яке вставляється шип, п'ятка стовпа і т. ін.», виявляється в сусідніх гуцульських говірках

(Шух.). Слово *ширпін'у*⁴ є запозиченням з угорської мови (пор. угор. *serpenyő* — різновид сковорода, чашка, поличка в кремневій рушниці). До закарпатського *панов*, *панівка* засвідчуються паралелі в інших західних говірках української мови (пор. *панва*, *панівка*, *панілка* — опорна подушка, поличка кремневої рушниці, Желех.; пор. також польське *rapew* — різновид підшипника та ін., SJP). Слово *панов* (як і *панівка*, *панва*, *rapew*) походить з нім. *Pfanne* — різновид підшипника, сковорода та ін.; *лóгер* — з нім. *Lager* — підшипник, лігво, постіль, склад, табір. У ряді сіл цей підшипник має вигляд за-

²¹ У східних, як і в інших, слов'ян *триб* як механічно-технічна деталь у давнину став використовуватися передусім у млині і мав, очевидно, шість зубів, причому цей триб був, мабуть, саме такої конструкції, як описано вище. Згодом слово *шестірна* зазнала деетимологізації (гепер воно не пов'язується з числівником *шість*) і означає всякий триб, з будь-якою кількістю зубів.

лізної пластинки з навареним посередині кулькоподібним виступом, який уходить у ямку чи гніздо в нижньому кінці осі веретена. У говірках Зарічева, Кушниці, Лукова, Ізи, Нанкового, Березова, Новоселиці згаданий кулькоподібний виступ називається *зір(')н'а* (род. відм. *зір(')н'ати*). Назва *зір(')н'а* виникла на підставі зовнішньої подібності до зернини (кругла форма). Здебільшого ж ця деталь спеціальної назви не має.

Вправлена знизу верхнього млинового каменя міцна залізна планка (в старих млинах вона подекуди ще й досі дерев'яна), в яку входить верхній кінець осі веретена, що повертає жорно, здебільшого називається *порплиця*, на Рахівщині — *порплиць'є*. У деяких говірках (Домашин, Великоберезнянського району, Богдан та ін.) у цьому слові наголошується перший склад: *пóрплиц'я*, *пóрплиць'є*. Зрідка зустрічаються варіанти: *порклиця* (Міжгір'я, Пилипець, Розтоки, Синевир, Міжгірського району, Новоселиця, Березове), *порквіця* (Руське Поле), *порклиць'є* (Білин), *портлиця* (Лукове, Нанкове), *корплиця* (Білки, Кушниці), *порхлиць'є* (Ділове, Рахівського району), *партвіця* (Вонігове). Один з варіантів — *порполиця* без вказівки на семантику був відзначений у закарпатській пам'ятці «Тереблянський Пролог» (XVI ст.)²². Слово *порплиця* з варіантами *порпель*, мн. *порплі* у такому значенні поширене в багатьох інших говорах України (Грінч., Желех.). Взагалі це давній слов'янський технічний термін²³; пор. старослов. *поръприца* (Miklosich, EW), рос. *порхлица*, *параплица* (Даль), білор. діалектне *парплица*, польське *parzysa*, *ratprzysa*, *porzysa*, *rotprzysa*, *porzysa* (SJP), серб. *napriца* (Вук), хорв. *parpica* (RHJ), болг. *napрица*, *търпица*, здрібніле *тъпричка*, *преприца* (Геров), словін. *perp-risza* — всюди з указаним значенням.

Походження цього цікавого терміна досі не з'ясоване. Ф. Міклошич навів лише старослов'янський, сербський, болгарський, польський відповідники на румунський слов'янізм *răgră-riță* (Miklosich, EW). В. Даль слово *порхлица* ставить у зв'язок з дієсловом *порхатъ* (Даль). Лінде зближує польське *parzysa* з дієсловом *parzyc* — рити, гребти, порпати, — хоч нічим цього не аргументує. Авторитет так званого варшавського словника наведені вище польські варіанти знаходять можливим зближувати з іменником *parpy* — «надшкірна лупа на голові; неглибока і швидка вода в тому місці, де річка прориває собі русло» (SJP). Важливі дані для з'ясування походження слова *порплиця* є в українській мові. Можна стверджувати, що *порплиця* етимологічно пов'язується з дієсловом *порпати*, яке в українській мові відоме і в формі *порплитися* — розгрібати, копатися, вигрібати (Грінч., Желех.). На таке походження вказує й те, що в деяких

²² Див. Ю. А. Яворський, Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков, Прага, 1931, стор. 9.

²³ Див. К. Moszyński, зазнач. праця, I, стор. 260.

закарпатських говірок (напр., у говірці Ізи) *порплиця*, крім деталі млина, означає «кріт» (тобто тварина, що риється, копається, порпається в землі). Відповідно можна зіставити польське *raprzyca* і *rapraś*, давньопольське *raprzyć*, болг. *пърприца* і *пърпа* — ритися (про домашню птицю) та ін. Щодо семантики зближення *порплиця* і *порпати*, *порплитися* цілком можливе: *порплиця* — та деталь, яка вкладається в спеціально продобане (випорпане) місце у верхньому камені. Отже, *порплиця* походить, очевидно, з **пърп-иця* чи з **пърпл-иця*. Пізніше в зв'язку з деетимологізацією це слово почало вимовлятися в ряді випадків неправильно. Так постали відзначені вище закарпатські *поркльиця*, де друге п дисимілювалося в к; *портльиця*, де друге п дисимілювалося в т; *порквйиця*, де п дисимілювалося в к, а л > в; *корпльиця*, де перше п дисимілювалося в к, та ін., бойківське *перпелице* (ЛБ, X, 105), гуцульське *поркльиця* (Шух., I, 146), рос. *порхлица*, польське *raprzyca* і под.²⁴ Можливо, що засвідчене на Рахівщині *порхльиця*, як і рос. *порхлица*, утворилося внаслідок контамінації (що стала можливою завдяки народній етимології) слів *порплиця* і *порхати*.

Підбйма чи *пудбйма*, *пудбйма* (залежно від рефлексії давнього о в нових закритих складах) — пристрій, яким за допомогою клина піднімається веретено і разом з ним верхній камінь. З таким значенням це слово відоме і в інших українських діалектах (Грінч.; ЛБ, VIII, 29 та ін.).

Підвищення в млині з дощаним помостом, на якому розташоване спорядження для молоття (камені, кіш та ін.), називається *подбк* (род. відм. *підка́, пудка́, пудка́, подка́*). Це значення слова відоме і на Гуцульщині (Шух., I, 112); пор. старопольське *podek* з тією ж семантикою (SJP). Слово *подок* утворене від давнього слов'янського іменника *подъ*, що, як можна думати на підставі порівняльних даних, означав «основа, низ чого-небудь» (*под-ък-ъ*); пор. укр. *під* — низ, низьке місце, основа скирти, печі, млина та ін. (Грінч., Желех.), рос. *под* — «підлога, низ, діл, настил долу, підшовне вистелення, дно, ...стожище, підстіжжя, очищене місце... для хлібної скирти» (Даль), чеське *půda* — «основа, ґрунт, база, горище» (Trávní.), словацьке *pôda* — з тими ж значеннями (Kálal), серб. *pod* — підлога, поверх, польське *pod, podek, pód* — «поміст у млині» (SJP). У закарпатських говірках є також іменник *під, пуд*, що, як і в деяких інших південно-західних українських діалектах, означає «стеля, горище». Суфіксальне *подбк* у значенні «поміст у млині» поширилось, очевидно, через уникнення полісемії слова *під*; пор. ще вживане тут *подйна* — підготовлене місце з настилом для скирти, обороту, копиці сіна; пор. також у слов-

²⁴ Докладніше про це слово див. Й. О. Дзензелівський, До історії слів *порплиця* і *шестірня*, «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна», вип. II, Ужгород, 1959, стор. 65—67.

нику української мови: *подина* — «низинна місцевість, іноді заливана водою» (Грінч.).

Кожен з вертикальних стовпів, на яких установлюється подок, називається *медвід'* (Тур'я Поляна, Білки та ін.). Звідка це слово вживається в значенні «балка з підшипником, на який спирається вал млинового (водяного) колеса» (Кушниць, Нижній Бистрий, Липча) або «гвинтовий пристрій для піднімання верхнього каменя» (Добрянське). Пор.: *ведмедик* — «наливне колесо в млині» (Грінч.). Передня горизонтальна балка, яка насаджена на передніх стовпах-медведях і під якою розміщено ящик для змеленого борошна, називається в досліджуваних говірках *поперенниця* (Пилипець, Подобовець та ін., Міжгірського району). Бильця, встановлені на *поперенниці* безпосередньо перед кошем, носять назву *рукойма* (Сіль, Зарічеве), яка походить від *рука* і *мати* — брати, ловити.

Простір, який займає підок, називається *степка* (Білки, Осій та ін.): *Степка, то не західной місто, лем дла гóлеса* (Білки); пор. у словниках: *стемпка* — «поперечна балка в основному стовпі вітряка» (Желех.); *стенка* — «рублений амбар з грубкою, який замінює погріб» (Грінч.), а також *стебка* — кладовка (у середньополіських говірках) ²⁵.

На означення поняття «млиновий камінь» на Закарпатті вживається назва *млиновий* (-ий) чи *млинс'кбий* (-ій), *млиний* (-ій) *камін'*. При цьому розрізняються два камені: *верхній* (-ий) чи *вір'хній* (-ий), *вєр'хній* (-ий) *камін'* і *спідний* (-ий), *спінний*, *спідний* чи *спунний*, *спід'н'ий*, *спун'н'ий*, *спун'н'ий* *камін'*. Такі назви поширені в багатьох українських говірках та в інших слов'янських мовах. Млинові камені розрізняються і щодо матеріалу: *саморослак* (одн. *саморослак*) — випиляні з брили каменю — і *зліваники* (одн. *зліваник*) — штучно виготовлені за допомогою цементу (Росішка). Один з радіальних ривчаків у млиновому камені, якими відходить борошно на край, до лубу, в говірках Рахівщини та ін. називається *холодник* (род. відм. *холодника*). Цей млинарський термін пов'язується з словом *холодний* чи *холодно*: *тогда неч буде гор'аца мукá* (Росішка).

Дві міцні балки, на яких лежить нижній камінь, мають назви *йармó* (Сіль), *ка́мниця* (Павлове), *ка́мінниця* (Росішка). Дошаний настил під нижнім каменем у ряді говірок Рахівщини називається *підподина*, що є суфіксально-префіксальним утворенням від слова *під*.

Дерев'яний циліндр, який затуляє отвір нижнього каменя і через середину якого проходить верхня частина веретена, в досліджуваних говірках називається *кужіл'* (Білин, Кваси,

²⁵ Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 85.

Богдан, Іза, Нанкове, Комсомольське), *кужіўка* (Пилипець, Розтоки), *кужіл'ник* (Росішка), *кружілка* (Зарічеве), пор. у говірках російської мови: *кушелевина, кошловина, кружловина* (Даль, під словом *жерновъ*).

На означення поняття «дірка на середині верхнього млинового каменя» вживається *дучайя* (Добрянське, Пилипець, Розтоки, Сіль, Колочава, Міжгір'я, Міжгірського району), *дучайка* (Зарічеве), *йама* (Ромочевиця), *пазуха* (Липча, Кошелеве, Руське Поле, Павлове). Слово *дучая* в такому значенні відоме і в сусідніх бойківських говірках (ЛБ, VIII, 29, VII, 68 — словник), а також в інших західних говірках української мови: *дуча, дучай, дучей, дучка, дучайка, дучійка* (Грінч., Желех., ЛБ, VII, 68 — словник, X, 105); крім того, вживається *дучейка, дуча* — дірка в бочці, *дучка* — дірка взагалі, отвір, ямка (Грінч., Желех.); пор. польське *disca, discka, disczaj, discza* — отвір у жорні; кіш, плетений чи збитий з дощок, *disczaja, disczajka* — трубка у вигляді рогу, заглиблення, ямка біля жорен, *disczajka* — ямка в землі та ін. (SJP), рос. *дучка* — «ямка, заглиблення, діра» (Даль), словацьке *diča* — «ямка, заглибина» (Kálal), чеське *dičeř* — «канал у фістулі, нориці» (Trávn.), старочеське *dičeřě* — водопад. На думку ряду дослідників, як технічний термін це слово з значенням «канал», «трубка» походить з італійської чи середньолатинської мови: *doccia* < лат. *ductus* — проведення, протік, відвід (SJP; Verneker, SEW; Sławski). Важко припустити, щоб слово *дучая* було безпосередньо запозичене в досліджувані говірки з італійської чи середньолатинської мови. Географія поширення, семантика і словотвір українських *дучая, дучка, дуча, дучай* дають підстави для припущення тут посередництва польської мови.

Слово *луб* (род. відм. *лўба*) має значення «дерев'яна обичайка чи дощана коробка навколо каменів, яка запобігає розсипанню борошна». Ця деталь має ще назви: *лўбы* (Оленеве, Свалявського району, Зарічеве, Порошкове), *пўлубка* (Кваси, Білин, Ясиня), *пўлуб*, род. відм. *пўлуба* (Богдан). Назва *луб* походить від назви матеріалу, з якого ще й тепер виготовляється ця деталь; пор. чеське і словацьке *lub* — з тим же значенням (Trávn., Kálal), польське *tubica, tubien'* (SJP). Назва *лўбы* — спеціалізована множинна форма, як і *пўлубка, пўлуб*, є похідною від *луб*; пор. у словнику української мови: *палубка, палуб, палуба* — дерев'яне віко вулика та ін. (Грінч.).

Калач з витесаних деревин, який лежить навколо нижньої частини луба (чи полубки), здебільшого називається *обрубини* і рідше — *кромц* (Білин) або *кренц* (Богдан). Слово *обрубини* може мати і форму однини, означаючи в такому разі одну з частин калача. З цим значенням слово *обрубина* відоме також в інших українських говірках (Грінч.).

Розташований над каменями дерев'яний ящик на зерно називається *кіш* чи *куш, куш*, род. відм. *кошá*. У ряді сіл на

— словацькому прикордонні цю деталь називають *грут*, род. відм. *грóта* (Сіль), або *грот*, род. відм. *грóта* (Пастілки, Дубринич, Перечинського району). Слово *грот* із значенням «кіш млина» наведене (з посиланням на Я. Головацького) і в словниках (Желех., Грінч.). Територія поширення слова *грот* (*грут*) та відсутність його в інших діалектах української мови є свідченням того, що в досліджуваних говірках (як і в українських говірках на території Словаччини) це словацизм; пор. словацьке *hrot* — «кіш млина» (Káral), а також чеське *hrot* — «діжка для доїння, корзина для гашення вогню» (Trávní.). Наявність чергування о — у (*грут*—*грота*) могла б указувати на відносну давність цього запозичення в досліджуваних говірках.

Рама з стояками, на якій встановлено кіш, називається переважно *крóсна* (мн.) і рідше *кросін'ця* (мн.) (Тур'я Поляна, Зарічеве, Сіль), *крóшин'а* (Білки), *верстат* (Кваси). З близьким до згаданого значення слово *кросна* відоме на Гуцульщині, а саме: «два стовпці з перекладкою над жорнами» (Шух., I, 146, 261). Один із чотирьох стовпів, на яких стоять кросна з кошем,

називається *оснóгівка* (Тур'я Поляна, Сіль).

Коробка під кошем над каменями, що через неї зерно висипається в отвір верхнього каменя — дучаю, носить назву *корітце* чи *коріцице* (останнє з асиміляцією т > ц зустрічається в деяких говірках Хустівщини). Іноді ця деталь зветься *коріт'а*, род. відм. *коріт'ати* (Тур'я Поляна, Порошкове, Оленеве, Руське Поле), *коріт'атко*, род. відм. *коріт'атка* (Білки). Усі ці назви за походженням є пестливо-здрібнілими формами (від *корито*), які спеціалізувалися в значенні. *Коритце* як млинарський термін відоме і в інших українських говірках (Грінч.); пор. з цим же значенням: *коритко* (Грінч.), польське *korytko* (SJP).

Подібний до рукава пристрій, через який з коритця збіжжя надходить до отвору верхнього каменя, у говірках Рахівщини та ін. називається *зерновік* (род. відм. *зерновика*): *зерновік тотó такій мішóк з полотна́ або шкіри, черéз який сиплес'а зéрно та ни вібрíскує* (Росішка). Здебільшого ж ця деталь відсутня і тому спеціальної назви не має.

Пристрій у вигляді палиці чи ціпка, верхній кінець якого прикріплений до коша, а нижній, сполучаючися з коритцем, ковзає внутрішнім боком обруча з зубами, вправленого в отвір верхнього каменя, і трясє коритцем, щоб з нього падало зерно в дучаю, майже послідовно називається *погóнич*, *погóниш'* (останнє в говірках, де ч > ш) і спорадично — *погáн'ач* (Оленеве), *погóниц'* (Білки). Як назва деталі млина *погóнич* відоме і в деяких інших говірках української мови; пор. гуцульське *погонач* (Шух., I, 146). В українській літературній мові, як і в більшості діалектів, слово *погóнич* означає «той, хто поганяє скот». У говірках Закарпаття це значення передається іменником *погáн'ач* чи *поганчáр'*, *погáнич*. Отже, в досліджу-

наних говірках *погонич* є спеціальним млинарським терміном.

Вправлений у верхню частину отвору верхнього каменя обруч з зубами, внутрішнім боком якого ковзає погонич, називається *погонна* (<гонити) *обручка* (Комсомольське), *скаку-л'дж* (<скакати) (Росішка), *каріка* (Сіль). Слово *каріка* — запозичення з угорської мови, де *karika* — це «обруч, кільце, каблучка, коло». У досліджуваних говірках *каріка* не належить до суто млинарських термінів (це слово означає тут «кільце, колісце, коло взагалі»).

Один із зубів на внутрішній частині згадуваного обруча говірково називається *скок* (Сіль), *поруг*, род. відм. *пороба* (Кушниця).

Для пристрою, за допомогою якого регулюється подача зерна з коша в дучаю, досліджувані говірки засвідчують назви *крутєлик* (Зарічеве), *крутіл'* (Білкі), *подкручай* (Широкий Луг, Тячівського району), *вертл'ух* (Кушниця), *покру'гач* або *доп'ускач* (Росішка).

Канал, яким виходить змелене борошно, в говірках західних районів Закарпаття називається *мучни'ца*, у говірках східних районів — *мучник*. Обидві назви, що походять від *мукá*, як млинарські терміни відомі і в інших говорах (Грінч.); пор. з тим же значенням рос. *мучник*, *мушник*, *мусник* (Даль), польське *mącznik*, *mącznica* (SJP).

Ящик, у який надходить змелене борошно, в говірках східних районів області називається *кор'іто* (*кор'іто*), у говірках західних районів — *ла́да*. У ряді говірок (на Свалявщині, Мукачівщині та ін.) назви *кор'іто* і *ла́да* співіснують. Зрідка замість них уживається слово *копáн'а* (Пилипець, Розтоки). Слово *кор'іто* в досліджуваних говірках відоме також і в своєму звичайному (основному) значенні. Слово *ла́да* має ще значення «ящик, скриня взагалі», отже, воно теж не є спеціальним млинарським терміном. За походженням це слово запозичене (пор. нім. *Lade*).

Отвір, через який вигрібають борошно з корита в мішок, говірково (Рахівщина та ін.) називається *мукáн'а* (похідне від *мукá*). Здебільшого ж ця деталь спеціальної назви не має. Дощечка, якою затуляють муканю, носить назву *застановочка*; гачки, що на них вішається мішок під час вигрібання борошна, означаються словом *прівіски* (одн. *прівісок*) або *зачіпки* (одн. *зачіпка*). Щоб наповнюваний борошном мішок не виснув і не обривався, під нього кладуть кусок рівно відрізаного кругляка, що зветься *підмішник*.

Продукт помелу зерна в досліджуваних говірках має назву *мукá* (пестливо-здрібніле *мукічка*, *мучічка*); пор. рос. і білор. *мука*, польське *maká*, чеське *touka*, словацьке *tika*, полаб. *toka*, нижньолуж. *тика*, серб. *мука*, словін. *moka*, старослов. *мѣка*. Залежно від зерна, взятого для помелу, розрізняється

мука пшенична, жїтна, йачмінна чи йарчана, вївс'ана, милайна, греччана, голїнна. Залежно від якості помелу мука (як правило, пшенична) буває *разова, питл'ована, біла, грїсова, нулашка*. На водяних млинах Закарпаття звичайно мелють *напросто* (разовий розмел) і не петлюють. Тому-то визначення — *питл'ована, нулашка, грїсова* та ін. до продукції водяних млинів, власне, не стосуються. Від слова *мука* фіксуються похідні: відносний прикметник *мучаний (-ий)* (напр., *мучаний міх* — мішок на борошно), *мучанка* — рідка страва. Мука буває змелена *наостро* і *намн'ако* чи *мн'ако* (присл.).

Коли зерно сире, то камені заліплюються. Це поняття передається дієсловом *залойтис'а* чи *замаститис'а*.

Від тривалої роботи насїчка на каменях *згладж[ж]уйес'а* (інфінітив *згладж[ж]уватис'а*). Згладжений камінь *куйєс'а* чи *клєплес'а* (інфінітив *ку[о]ватис'а, клєпатис'а*) спеціальним молотком, який говірково називається *чекан* (Тур'я Поляна, Зарічеве, Оленеве, Білки), *ошкóрд* (Пилипець), *шпїцак* (Горінчеве), *оц'їл'овий клєпач* (Іза), *клевєц до камен'а* (Білін).

На означення пристрою, яким нївелюють верхній камінь, уживається слово *шмїга*, род. відм. *шмїги* (Нанкове, Золотарева, Хустівського району), або *шмиг*, род. відм. *шмїга* (Косівська Поляна, Росїшка, Луг). Слово *шмїга* з таким значенням відоме в ряді інших українських говірок, зокрема в наддністрянських (Желех.) і наддніпрянських (Грінч.). Від *шмїга, шмиг* фіксується похідне *шмиговати* чи *шмигувати* — нївелювати верхній камінь; з такою семантикою дієслово було відзначене в говірках колишніх Ананьївського та Лохвицького повітів (Грінч.); *шмигован'а* — нївелювання верхнього каменя (процес).

Набір молотків та інших інструментів до насїкання каменів говірково називається *кувачїн'а* (Росїшка).

Ковані камені мельник *обмєлуйє* або *спускайє* (інфінітив *обмєлуйвати, спускати*, похідне *обмєлуйван'а*), як правило, своїм зерном. Таке зерно називається *обмїл'*. Борошно, яке випадає відразу після кування каменя, називається *кованїн'а* (Зарічеве, Нанкове), *кованїна* (Кошелеве), *укóвини* (мн.) (Ромочевия), *окóван'а* (Павлове). Усі наведені назви пов'язані з дієсловом *кувати* (*ковати*).

Борошняний пил у говірках називається: *міл* (Зарічеве), *омєтиц'а* (Росїшка), *омєтен'а, омєтини* (очевидно, з *обметини*) (Розтоки), *метенїц'а* (Вонїгове). Назва *міл* (род. відм. *мілу*) є, власне, безсуфіксальним утворенням від кореня *м'єл-* (пор. *мілкий*), що чітко розуміють і самі мовляни: *Міл с'а зве, бо мілкóйє* (Зарічеве). Назви *омєтиц'а, омєтен'а* — це суфіксально-префіксальні утворення від кореня *мет-* (*мести, мету*), отже, вони означають «те, що змїтається» (пор. широко відоме в говірках східних і центральних районів Закарпатської обл. *помїтин'а* — зметене смїття).

Коли до млина наведено багато збіжжя, то кажуть, що в млині *глотá*; це поняття передається також безособово-предикативними словами *завізно* і *глітно*, які вживаються факультативно (говірки Рахівщини), або *глітно* (Нанкове), *занісно* чи *зану́сно*, *зан'у́сно*, *занбсно* (Розтоки, Подобовець, Сіль, Підгор'яни, Павлове, Довге, Бронька, Комсомольське) та іменником *зі́нус*, род. відм. *зі́нуса* (Зарічеве, Дубринич, Пастілки). Слово *глотá* в досліджуваних говірках означає «натовп, тиснява, тіснота» і вживається не лише стосовно млина; у такому значенні воно відоме і в інших українських говірках (Грінч.). Те ж слід сказати про похідне *глітно*, яке властиве не тільки закарпатським діалектам (Грінч.); пор. ще вживане на Закарпатті та в інших місцях України *глотітис'а* зі значенням «товпитися, тіснитися». Слова ж *завізно*, *зану́сно*, (*зану́сно*) і *зі́нус* уживаються лише стосовно вказаного стану в млині (а також у олійниці). *Завізно*, яке поширене і в інших українських говірках (Грінч.), походить від кореня *віз-* (<*вез-*, *воз-*); *завізно* — багато завезено (збіжжя, млива і т. ін.). *Зану́сно* (*зан'у́сно*), *зі́нус* етимологічно пов'язуються з коренем *ніс-* (<*нес-*, *нос-*); *зану́сно*, *зі́нус* — багато занесено (збіжжя до млина). Використання кореня *ніс-* (пор. *носити*, *нести*) в цьому випадку може бути пояснено подвійно. По-перше, збіжжя до млина, особливо в гірських місцевостях, носили, як правило, в клунках чи мішках на плечах (бо його взагалі було мало). По-друге, в закарпатських говірках дієслово *нести* (*носити*) означає не лише «переміщати (в руках, у корзині, мішку, на плечах і т. ін.)», а й «везти». Так, вантаж можна нести на возі, велосипеді, автомашині, поїзді та ін.

На означення поняття «плата натурою за помел» говірково вживались: *мірчу́к* (Рахівщина, крім говірок південного заходу її), *мірка* чи *мі́рка* (говірки центральних і східних районів), *міто́*, *мі́то*, *мі́то* (говірки західних районів, до р. Латориці), *вамчол*, рід, *ва́ма* жін. рід (говірки південної Виноградівщини та деякі інші)²⁶. Назва *мірчу́к*, утворена від кореня *мір-* (<*мѣр-*) за допомогою суфікса *-чук-*, виявляється і в багатьох інших говірках української мови (Грінч.) та є літературним терміном. Назва *мірка* (*мі́рка*), що походить від того ж кореня і суфікса *-ка*, взята від назв одиниці виміру і посудини, якою відбирався мірчук, — *мірка*. У деяких говірках на означення певної кількості зібраного мірчука вживається слово *міро́щина* (Угтя, Липча) або *мірчійн'а* (Росішка). Поширення слова *міто́* (*мі́то*, *мі́то*), род. відм. *міта́*, і под., а також відсутність його в інших українських говірках свідчить про те, що це словацизм; пор.

²⁶ Див. Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас., ч. I, карта № 107.

словацьке *mýto, mýtne* — мірчук (Kálal), як і чеське *mýto* — мірчук (Trávn.). У говірці м. Ужгорода слово *мито* відоме в значенні «базарне»; звідси *митник* — збирач базарного; пор. польське *myto* — «плата, винагорода, комірне, чинш» (SJP). Зрідка від слова *мытѝ* (мірчук) засвідчується похідне *мытѝти* — відбирати мірчук (Зарічеве, Тур'я Поляна): *Но, помытѝвим та типѝр'най с'а вже мѝле* (Зарічеве). Зустрічаються також утворення

мытѝуниц'а — дерев'яна двохлітрова мірка, якою відміряли мірчук (Сіль) і *мытѝниц'а* — дерев'яний ящик, у який зсипається мірчук (Зарічеве). Можливо, що це не власні утворення, а, як і *мытѝ*, словацизми; пор. словацьке *mýtovnica, mytnica* — «млинарська міра» (Kálal).

Назви *вам, váma* походять від угорського *vám* — мірчук, — що в свою чергу є іранізмом; пор. перське *vam* — «борг, повинність» (Bárczi).

Ящик, у який зсипають мірчук, у говірках переважно східних районів називається *сусік* (пестливо-здрібніле *сусічѝк*), а в говірці Росішки — *сусічниц'а*.

* * *

З розгляду млинарської лексики закарпатських говірок у порівнянні з даними інших українських говірок та слов'янських мов впливає, що майже вся ця лексика слов'янської етимології. Тут досить згадати хоч би такі слова, як *веретѝно, грот, завізно, занісно, зѝрн'а, кованѝн'а, корчѝк, крѝсна, крутѝлик, кѝжѝл', лѝтѝки, луб, лѝд'а, мѝльник, мѝтѝ, мѝл, мѝрчѝк, мѝво, млин, мука, нѝмилок, обмѝтен'а, парѝвн'а, погѝбнич, подѝна, пѝлубка, порпѝлиц'а, скакул'ѝк, стѝпка, чѝпѝц'а, шѝст'урн'ѝ, шѝмѝга* та ін. Це свідчить про самотність і високий розвиток млинарства в далекій давнині. Такий висновок тим більш показовий, оскільки в столярстві, теслярстві, ковальстві та інших галузях техніки і ремесла в досліджуваних говірках спостерігається значна кількість іншомовних, зокрема німецьких та угорських, нашарувань.

Спільнослов'янських термінів у галузі млинарства майже немає. Можна, щоправда, назвати *млин, молѝти, мѝво, порпѝлиц'а* (останні три назви перенесені, очевидно, з жорен на млин). Отже, сам склад млинарської лексики ніби вказує на те, що за праслов'янської доби слов'яни млина ще не знали. Із спільно-східнослов'янських слід підкреслити такі назви: *мѝльник, лѝтѝки* та ін.

У різних говірках і говіркових групах Закарпатської обл. спостерігаються виразні відмінності в номенклатурі окремих деталей млина, причому переважно це стосується дрібніших, другорядних деталей. Основні ж деталі млина в усіх досліджуваних говірках мають здебільшого однакові назви, які говірково відмінні лише фонетико-морфологічними особливостями

(*вешливе колесо, палечне колесо, веретено, порплиця, подок, луб, пал, лотоки, кіш, кросна та ін.*).

Млинарська лексика говірок Закарпатської обл. в основному така ж, як і в інших південно-західних та взагалі українських діалектах. Із специфічних млинарських назв, наявних на Закарпатті і невластивих іншим говіркам української мови,

можна відзначити *грот, міто, мітниця, гóтош, шерпен'ув* і, ймовірно, деякі інші. Характерно, що кожне з цих специфічних слів поширене в говірках не всієї території Закарпатської обл., а лише в деяких із них, у більшій чи меншій частині їх.

У галузі млинарської лексики говірок Закарпатської обл. спостерігаються деякі іншомовні нашарування. Так, у говірках західних районів помітні впливи словацької мови (пор. *грот, млинар, млинарити, митниця, мито*). У говірках переважно східних районів зустрічаються германізми: *флудер, панов* чи *панівка, штáнгл'а, шпінгл'а, шротовік* та ін. В окремих говірках

трапляються запозичення з угорської мови: *гóтош, шерпен'ув, нам (вама)* та ін.²⁷

1957 р.

---

²⁷ У плані вивчення слов'яно-угорських зв'язків цікаво відзначити, що лексика млинарства в угорській мові помітно слов'янізована, напр.: *malom* (фіксується з XII ст., Bárczi, 196) — млин, *malomkerék* — млинове колесо, *malomgát* — млинова гребля, *malomválu* — лотоки, *malomvám* — мірчук, *malomszító* — питель, млинове сито, *malomkő* — жорна, *molnár* (запозичене з сербохорватської або західнослов'янських мов) — мельник, а також *dercze* (пор. укр. і рос. *дeрть*; фіксується з XV ст., Bárczi, 50) — грубе чорне борошно, *korpa* (фіксується з 1480 р., Bárczi, 172) — висівки, та ін.

Д. Г. БАНДРІВСЬКИЙ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРКИ ЛЕМКІВСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У с. ЛИПІВЦІ НА ДРОГОБИЧЧИНІ

Матеріал до цієї статті зібрано автором у 1954 р. серед лемків с. Липівця, Дрогобицького району, Львівської обл., які є переселенцями з околиці Горлиць (польська назва Gorlice). Характерно, що люди старшого віку (неписьменні) здебільшого ще зберігають істотні риси говірки галицьких лемків, а переселенці середнього покоління, переважно чоловіки, які закінчили початкову школу, відходять від цих рис під впливом нового діалектного середовища, а також літературної мови. Такі зрушення зустрічаються передусім у фонетиці, напр. у вимові заднього **ы**, артикуляція якого пересувається в напрямі до передніх звуків. Зате на вимові м'якої (передусім шкільної), що народилась або виросла в новому діалектному оточенні, позначається вже сильний вплив наддністрянських говорів і літературної мови. Вплив наддністрянських говорів помітний в мовленні всіх носіїв лемківської говірки, насамперед у лексиці.

У цій статті висвітлюються найхарактерніші особливості лемківської говірки переселенців у галузі фонетики, морфології і синтаксису.

З фонетичних особливостей говірки, що становлять певний науковий інтерес, можна назвати такі.

У позиції після м'яких та історично м'яких приголосних майже послідовно зберігається фонема **а**: *п'ят, н'а* (<мн'а — мене),

мн'асо, до Ус'ц'а, брат'а, йа с'а б'ойу; д'уша, шапка, жаба, д'е'у'ят, в'іс'імд'ес'ат. Виняток інколи становить ненаголошена фонема **а** (<є) у деяких кількісних числівниках, де артикуляція підвищується до **е, і**: *дван'а'ц'іт, штирн'а'ц'ет, два'ц'іт*.

Фонема **е** в префіксі **де-** обнижує артикуляцію до **а**: *д'а'хто, д'а'што, д'а'гди* — деколи. В інших випадках ця фонема зберігається як паралель до **о** (*фшч'єра/фшч'бра*) або виступає без змін (*ш'єст'ій, с'єм'ий*), аналогічно до такого явища в інших південно-західних говорах. Іноді трапляється перехід наголошеної фонемі **е** в **и**: *ж'і'бы, н'і'ма*. Ненаголошена **е** звичайно обнижується до **и**: *нидал'єко, н'ідиш, зар'іжи*.

Фонема **и** відзначається дуже строкатю артикуляцією. У вимові старіших людей (переважно неписьменних) зберігається **и** заднього ряду: *мы, до кўпы, штобы, йафўны, йагбды, лўсы* (наз. відм. мн. від *ліс*), *малўны, жыто, фшчыти, рыджўкы, брўндзўу, бочечкы, катўлўкы, гнєсўкы, мбргы, варўхы, хўжу, гўну, порбгы* і т. ін. У вимові людей середнього покоління (передусім письменних) фонема **и** незалежно від походження після губних і передньоязичних приголосних збігається з загальноукраїнським **и**, зате після задньоязичних **и** переходить у **и³** (звук середнього піднесення, заднього ряду), перед яким задньоязичні приголосні зберігають твердість: *пўшки³, лємки³, ббйкы³, мбргы³, мўхы³* і под. У вимові молоді (насамперед шкільної) звук **и** такий, як і в літературній мові та в наддністрянських говірках: *сўнй, йафўны, йагбды, жўйу, трбшкўи, мбргўи^(e), мўхўи^(e), нбгы* та ін.

Якщо фонема **и** виступає в позиції після **р** (у вимові старіших), то її артикуляція підвищується до **і**: *стрїжє сўа, на стрїху* (на горищі; пор. польське *strych*), *брїх < брїх < брїх* (живіт; пор. польське *brzuch*), *чотўрўи/штўрўи* і т. ін.

Фонема **і** незалежно від походження обнижується в артикуляції до **и**: *плєчи, за Пблўши, ани, нийакбго, йшче, обїшло, пблўни ўкы* (тобто луки), *стўри лўде, пооддавїни дўўкы, з Амерїўци*. Зрідка фонема **і** вимовляється як **е**: *родїче* (батьки; пор. польське *rodzice*), *вўсємдєсўат*.

Фонема **о** в повноголосних формах часом переходить у **і**: *нездбрўїў, Змўгбрўїт*.

Давнє **о** зберігається в прийменнику-префіксі *од* (*от*) і в префіксах *до-*, *по-*: *од нўбо, оддїна, от тбго, отплекїти; дбстаў, пбзнаў*, але *пўскїржїў*.

Збереження **о** в прийменнику *зо* трапляється не тільки в лемківських, а й у бойківських та наддністрянських говірках.

Звукосполюки **ри**, **ро**, **ли** вимовляються в досліджуваній говірці, як **ыр**, **ыл** (**ыў**): *хўрбет, пўршч, обўрвы, сўўдза/шлўбдза*. У вимові молоді зустрічаються вже варіанти, аналогічні до наявних у новому мовному середовищі і в літературній мові: *хрїбєт, прїшч, брбви, сўлўзўа*.

Голосні на початку слова і після голосного в середині слова в лемківській говірці с. Липівця не мають протетичних приголосних, напр.: *Амерїка, Антбсўо, бно, бко, бсўмый, учїтєлўом, пооддавїни* і под.

Вимовою голосних без протетичних звуків пояснюється тенденція до занепаду кореневих приголосних на початку слова: *(Й)Осиф, (в)ўўко, (в)ўўцўа* (вівця), *(л)ўкы*.

Губні **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** виступають як тверді перед усіма голосними (за винятком **і**).

Звук **в** (**ў**) перед голосними і перед дзвінкими приголосними переходить у **г**, перед глухими губними — у **х**, перед глухими передньоязичними — у **ф**, **х** і перед задньоязичними **к**, **х** — у **ф**:

г Америци, гмерти, г м'іс''ці, г нас, г р'ов'і, гр'об'і < г гр'об'і (в могилі), хп'асти, х ф'інв'ід'д'іл'і, фшч'єра//фч'ора, фс''аки, фт'аги, хт'ікаги і т. ін.

Група мй внаслідок прогресивної асиміляції переходить у мн': мн'ако, мн'аги, памн'атка.

Звук л перед лабіалізованими голосними вимовляється в говірці як нескладове у (ў), перед іншими голосними — як в: хўб'єц, пўкўо, пўух; б'ыва (була), б'ыви (були), на ц''ів'і рўц''і та ін.

У групах ча, жа, ша для говірки переселенців характерна тверда вимова шиплячих: ч'асто, ж'аги, л'оша. Фонема ш перед наступним к внаслідок регресивної асиміляції переходить у ч: чк'ода, чк'ола. Аналогічне явище відзначено і в бойківських говірках.

Задньоязичні к, г, х і гортанна г у групах ки, ги, хи, ги, які старшими людьми вимовляються з заднім ь, а мовцями середнього покоління — з середньо-заднім и³, зберігають твердий відтінок.

Губні б, п, в, м, ф, що стоять перед і, в досліджуваній говірці лемків вимовляються м'яко.

Звуки д', т', з'', с'', ц'', л', н' наприкінці слова втрачають м'якість: м'ід (мідь), маст (< польське *maść* — мазь), В'асил, ден, сви (свиней).

Приголосні з', с', ц', дз' мають у говірці переселенців дорсальну артикуляцію, завдяки чому ця говірка наближується до надсянських, західнобойківських і західнонадністрянських говірок (взагалі до тих говірок, що межують із польською мовою).

Фонема р зберігає палатальність у групах р'а, р'о, р'у: гвар'ат, тр'ох, кўр'у. У вимові молодших мовлян тут виділяється палатальність у вигляді й і постають групи р'я, р'ю, р'ю: гор'ячо, кўр'юм, кўр'ю. Зрідка сполука р'я чується у вимові літніх лемків: д'охтор'я, дир'ехтор'я.

Говірці властива тверда вимова звука ц' перед у і перед е < 'а: п'єрц'у, дурн'иц'у, прац'їу¹; дванацет, вісемнацет.

У групі йц < дц простежується зникнення й в означальних і порядкових числівниках: дванацет, тр'ицет. Іноді це явище спостерігається в позиції після префікса: пр'їдут, але найдут.

Як відомо, наголос у лемківських говірках одномісний і усталений на другому складі з кінця; отже, слова, що в загальнонародній мові залежно від різного наголосу мають відмінне значення, в лемківських говірках розрізняються тільки в мовному потоці (в тексті), напр.: пшенична мўка і мўка с том роб'отом; йа вам запл'ачу за т'ото і не рас за ним запл'ачу.

¹ Вимова прац'їу відома і в надністрянських говірках.

Слід відзначити, що сталість наголосу належить до найстійкіших особливостей лемківської вимови. Ця особливість характерна для всіх носіїв досліджуваної говірки (виняток становить наймолодше покоління, що виросло або народилося серед нього мовного оточення).

Увагу привертає також ряд морфологічних особливостей говірки лемків у с. Липівці.

Для іменників III відміни в род. і місц. відм. одн. характерне закінчення *-и*, як і в усіх південно-західних говорах: (*на*) *воги*, *с(в) злџсти*, (*ф сам'і*) *р'ічи*.

Іменники чол. роду з м'якою основою в дав. і ор. відм. одн. виступають із закінченням *-ови*, *-ом*, як і іменники чол. роду з твердою основою: *кон'џви*, *приятел'џви*, (*ден за*) *дн'џм*, з *Вд'џм*.

Іменники жін. роду на *-а*, іменники III відміни, а також прикметники, займенники і числівники прикметникової відміни, що виступають у функції означення, набувають у ор. відм. одн. закінчення *-ом*: *нџгом*, *р'џком*, *д'џшом*, *ш'џйом*, (*таком*) *р'џчом*, (*тџмном*) *нџчом*.

Як відомо, в усіх інших південно-західних говорах в ор. відм. одн. іменників жін. роду виступає закінчення *-џу* < *-џу*, *еџу* < *еџу*.

Деякі іменники чол. роду в род. відм. мн. мають закінчення *-и*: (*нџма*) *л'џди*, (*тр'џх*) *господ'џри*. Деякі іменники в цьому ж відмінку мають чисту основу: *свин*, *бан*, *рас* (від *раз*), *с'џџу* (від *село*); у наддністрянських говірках поширені паралелі *с'џџу* і *сџліџу*.

Іменникам з м'якою основою в дав. відм. мн. властиве закінчення *-ом*: *кџн'џм*, *учитџл'џм*, *кам'ін'џм*, *л'џд'џм*, *зџмл'џм*.

Для ор. відм. одн. від іменників чол. роду з м'якою основою в досліджуваній говірці характерні закінчення *-ами*, *-ми* (< *-ими*), *-ма* (< *-има*): *дн'џами*, *п'џл'џц'џми*, *к'џінц'џма*.

Іменники з м'якою основою в місц. відм. мн. мають закінчення *-џх*: (*на*) *кџн'џх*, *дн'џх*, *л'џд'џх*, *зџмл'џх*.

Прикметник у говірці переселенців Липівця зберігає м'яку основу (на відміну від інших південно-західних говорів, де м'яка основа уподібнилась до твердої): *сін'џй*, *ост'џтн'џй*, також *трџт'џй*.

У наз. відм. мн. прикметники вживаються з закінченнями *-и*, *-џы*: *страшнџи* (*гџры*), *дџбры* (*л'џде*), *велџкџы* (*л'џсы*).

У род. відм. одн. прикметники, а також числівники і займенники прикметникової відміни жін. роду виступають із закінченням *-џй* < *-џйі*: *дџбрџй*, *злџй*, *трџт'џй* і под.

Щодо числівника досліджувана говірка взагалі не виявляє відхилень від норм загальнонародної мови. На увагу заслуговують лише такі факти, як *џџден*, *читџр'џі* / *штџр'џі*, *шџстџй* (*-џй*), *сџмџй* (*-џй*); *п'џџтџра*, *п'џџтрџт'џа*, *п'џџчџв'џрта*, *п'џџп'џџџта*, *п'џџшџџта*, *п'џџсџџма*.

Кілька специфічних рис стосується займенника. Зокрема, *той* виступає в значенні «цей», а *тамтой* — у значенні «той». Літні переселенці зберігають редукований займенник *тот* поряд із *той*.

Паралельно до *та, то, ти* (наз. відм. мн.) виступають також редуковані варіанти *тота, тото, тоти*. У вимові старшого покоління поряд із *що* зустрічається *што*.

Серед неозначених займенників слід відзначити *фшійтик, -тка, -тко* (ввесь, уся, все; пор. польське *wszystek*), *хтоси* (хтось), *дашто* (дещо).

У дієвідміні на увагу заслуговують такі особливості, як закінчення **-ме (-ми)** 1-ї ос. мн. теперішнього часу (*рóbиме, зна́ме, похóдиме*) і перфектна форма минулого часу: *пóтім ім с'а оже́ниў, йаг зми вийхáли... р'іг зми там б́ыли*². Поряд з формою перфектного походження часто зустрічається і форма минулого часу, властива загальнонародній мові: *йа хóдиў, мы прійіхáли, мы казáли*.

Характерною рисою говірки є також стягнені форми дієслова (як і в польській мові) типу *мам, памн'áтам, знам, маш, знаш, нё зна, ма, мёшкат, кóпат, переб́ыват, не зна́ми, ма́те, зна́те, (л'ўде) ка́шл'ат*.

Крім того, говірка виявляє форму майбутнього часу типу *б́уду рóбиў, б́уду хóдиў*, форму *йест*, що поширена в польській мові і зрідка зустрічається в наддністрянських говорах, архаїчну форму *сут*, аналогічну до якої подекуди засвідчують і інші південно-західні говори української мови.

З морфологічних особливостей досліджуваної говірки можна відзначити ще деякі дані словотвору прислівника, зокрема випадки іменникового походження: *гнѐс'кы* (із старослов'янського складеного *днь-сь*) і творення прислівників від давніх нечленних прикметникових форм наз. відм. одн. середн. роду: *барз* < *барзо* (дуже, польське *bardzo*)³; *гóдно* (*іди куды́ гóдно...*), *подо́бно* (правдоподібно), — та давніх нечленних прикметникових форм місц. відм. одн.: *дóбр'і, з'л'і*⁴, *р'іжн'і, стра́шн'і, фáйн'і*⁵. Цікаві також прислівники займенникового походження: *да́гдѐ* (де-не-де), *(нѐма) кóбли* (нема часу), *óткaл* (звідки), *óттал* (звідти).

Як уже зазначалося, в досліджуваній говірці фонетичним

² Частку **-ім (-им)** завважено тільки перед дієсловом, а це вказує на те, що вона рідко з ним зливається (на відміну від інших південно-західних говірок).

³ Слід нагадати, що в наддністрянських говорах зберігається прислівник цього ж походження *бóрзо* з значенням «скоро».

⁴ Прислівники *дóбр'і, з'л'і* зберігаються в карпатських, бойківських і закарпатських говірках. У інших південно-західних говірках, як і в загальнонародній мові, поширені форми на **-е**, що є стягненою формою наз. відм. одн. членних прикметників середн. роду.

⁵ Прислівники *р'іжн'і, фáйн'і, стра́шн'і* відповідають аналогічним фактам польської мови.

Важко виник приєдник г. Тут треба додати, що цей приєдник може мати варіант го: г *мэне*, го *с'в'іт'і*.

Серед синтаксичних особливостей у говірці спостережено конструції з *не йе*: *Не йе нийако́го п'ис''ма в'іт с'іна*; *Л'іпшого долока не йе*; *Ц''іве л'іто ф х'їжи й'їц''а не йе*, — і рідко — конструції з *нема*: *Циві́л'а нема нийако́го*.

Із складно-підрядних речень виділяються: речення мети, введених сполучником *же[ї]бы*: *Мушу аж до дохторки йти, щоб м'і дала масти на руку*; додаткові речення з сполучниками *штобы*, *жебы*: *А мы бы шче хот'іли, штобы вы до нас верніли, агаб'їсмо што побес''ідува́ли по-нашо́му по-лемкіўскы..*, — і додаткові речення з сполучником *жи*: *Хто́си п'іскаржиў, жи во́ни вир'їза́ли йавіўку*.

І. О. ВАРЧЕНКО

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДІАЛЕКТНИМИ ЗАПИСАМИ

На кількох республіканських діалектологічних нарадах серед різних теоретичних питань української діалектології, лінгвістичної географії і Діалектологічного атласа української мови значна увага, як відомо, приділялася також практичним питанням, особливо питанню про якість діалектних матеріалів, про виконання скромних вимог «Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» та інструкції до цієї програми. Зокрема, на четвертій (1950 р.), п'ятій (1951 р.), шостій (1952 р.) і восьмій (1954 р.) нарадах були заслухані та обговорені спеціальні доповіді¹, присвячені оглядові зібраних діалектних матеріалів. У резолюції, прийнятій ще четвертою нарадою, відзначалася низка грубих порушень Програми та інструкції і вказувалося на необхідність якнайшвидше виправити припущені порушення. Помилки, властиві записам, що були зібрані 1951 р., гостро засудила VI нарада, яка в своїй резолюції рекомендувала: «Суворо дотримуватись точного виконання всіх правил і вказівок інструкції до «Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови».

Практично-методичні заходи вживалися, як видно, тоді, коли записування діалектних матеріалів у республіці тільки-но почалося або тільки-но розгорталося. До Інституту мовознавства АН УРСР у ті роки діалектні матеріали надходили одиницями або, в кращому разі, окремими десятками. Пізніше збирання матеріалів набуло справжнього розмаху і записування матеріалів переважно наблизилося до свого закінчення. До останнього часу цією роботою все ще не охоплено Кримську область і частину Одеської, Луганської та інших областей.

Хоч на діалектологічних нарадах були зроблені серйозні висновки щодо якості записів та поліпшення їх і хоч із цими висновками, що містили критику на адресу ряду вищих шкіл,

¹ Одна з них опублікована у вигляді статті (див. П. С. Лисенко, Огляд матеріалів, зібраних до Діалектологічного атласа української мови в 1948—1949 рр., «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 3—17).

було ознайомлено всіх відповідних працівників на місцях, проте з порядку денного важлива потреба перевірки багатьох матеріалів не тільки не знімається, а в зв'язку з укладанням двох томів атласа, особливо в зв'язку з останнім етапом роботи над першим томом, як і виходячи з вимог нового, лексикографічного, завдання часом ще більше загострюється, набуває ще більшої ваги і конкретності.

З огляду на те, що матеріалів загалом зібрано багато, а діалектологи Інституту мовознавства АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР зайняті складанням 1 і 2 тт. ДАУ, на сьогодні забезпечена ґрунтовна перевірка лише тієї частини записів, що визначається мережею населених пунктів 1 і 2 тт. ДАУ.

Одним із недоліків, що порівняно часто зустрічається в записах Кам'янець-Подільського педінституту, Дніпропетровського держуніверситету, Львівського педінституту та інших педвишів, є нехтування Програмою, відхилення від змісту розділів і питань Програми, керування різними побічними або зовсім випадковими мотивами під час заповнення відповідей, причому спостерігаються такі відхилення, як і інші хиби записів, не в одному якомусь розділі (зокрема, в розділі «Лексика»), а, як правило, протягом цілого запису. Однак найбільше позначається цей недолік саме на розділі «Лексика», що негативно відбивається на роботі над атласом і перешкоджатиме успішній роботі над діалектними словниками.

Так, на питання 92 (*Полог* чи *злог*и чи *порід*?) у записах Дніпропетровського держуніверситету можна знайти відповідь: *молоди́ця* *роділа* *сіна* (с. Велика Багачка, Полтавської обл.)².

У плані відхилень слід порівняти ще й такі дивовижні, несподівані, а то й зовсім непридатні відповіді: *носілками* *сіно* *дл'а* *корів* *но́семо* — на питання 154 (*Рептух*?); *сусідові*, *сватів* — на питання 305 (*Сусіди*, *сваті...* чи *сусідове*, *сватове?*..); *іде* *вола́ми*, *кін'ми* — на питання 310 (*На* *вола́х*, *барана́х*, *ко́нях...* чи на *воло́х*, *барано́х*, *коньо́х?*..) та ін. (с. Велика Багачка, запис Дніпропетровського держуніверситету); *плуг* — на питання 140 (*Сохá?*); *лоша́к* — на питання 196 [*Пру́зик* (ко́ник)?]; *син* *пэрэгнаў* *баг'ка* — на питання 225 (*Син* *віщий* *від* (*од*) *ба́тька* чи *за* *ба́тька*, чи *ніж* *ба́тько?*); *машчú* — на питання 440 (*Маззю* чи *мажжю?*..) та ін. (із записів Кам'янець-Подільського педінституту, зроблених у с. Купелі, Хмельницької обл.); *гойда́лка* — на питання 151; (*Бúда?*); *скупій* — на питання 278 (*Скупéнный* чи *скупéзний*, чи *скупúчий?*) та ін. (із записів Львівського педінституту, зроблених у с. Колоденцях, Львівської обл.).

² Ілюстрації наводяться в тому вигляді, в якому вони виявлені в матеріалах.

Безсумнівно, що такі «відповіді» ні в якому разі не допоможуть ні дослідникові, ні вкладачам атласа у визначенні поширеності того або іншого слова, у виявленні його семантики, у з'ясуванні особливостей словотвору і словозміни, а також фонетичних особливостей певної говірки. До виникнення розглянутих відповідей могла призвести, звичайно, поспішність, невдумливість або й легковажність студентів-збирачів та відсутність мінімального контролю над їхньою роботою.

Значною хибою багатьох матеріалів є пропуски відповідей, неповні відповіді, відсутність окремих підпунктів або взагалі поділу на підпункти (у тих випадках, коли вони наявні в питаннях). Так, у записах Львівського педінституту, зроблених у с. Рокитах, Львівської обл., пропущено відповіді на 17 питань (без будь-якого пояснення причини цих пропусків); у матеріалах говірки с. Боратина, Львівської обл., відповідь на питання 390 містить, замість дев'яти слів, лише шість; у матеріалах говірки с. Конюшкова, тієї ж області, пропущено відповіді на 25 питань підрозділу «Чи вживається у Вас слово і яке його значення?», дано неповні відповіді на питання 237, 390, 409, 410, 432, 439 та ін., випущено підпункти до питань 11 і 31.

У частині записів Львівського педінституту немає топонімічних відомостей, які слід було б подати наприкінці розділу «Лексика» (після питання 197).

Дуже часто пропускають відповіді збирачі Кам'янець-Подільського педінституту, хоч номери питань звичайно проставляють (зокрема, у матеріалах говірки с. Купелі, Хмельницької обл., немає відповідей на питання 40, 80, 120, 127, 128, 131, 132, 135, 152 та ін.). Ці збирачі нерідко також дають неповні або поверхові відповіді (у тих же матеріалах говірки с. Купелі таких відповідей відзначено понад 15 — на питання 46, 56, 235, 236, 244, 270, 276, 289, 305, 318 та ін.).

Неповні відповіді трапляються досить часто. Вони іноді властиві записам, зробленим навіть збирачами відомих закладів. Так, у матеріалах, зібраних Дніпропетровським університетом у с. Великій Багачці, із 178 питань 4-го і 5-го розділів Програми (від 285 по 464) неповні відповіді дано на 127, тобто майже на $\frac{2}{3}$ від усієї відзначеної кількості питань. Поряд з тим тут пропущено немало відповідей на питання або підпункти в них та ін. Незадовільними щодо змісту, а також щодо відбиття фонетичних особливостей є хоч би такі відповіді: *жену худобу на пастівник* — на питання 11 [Як у вас називається місце для пасовищ: а) в полі, б) в лузі, в) в лісі?]; *скосіли хліб, остáлас' одна́ стерн'а, на сойашничійші посійали бур'аки* — на питання 15 [Як у Вас називається поле, з якого знято: а) жито, пшеницю, б) прósо, в) грéчку, г) бурякі, д) льон, е) соняшник, ж) кукурудзу, з) овéс?]; *посіпала кúр'ам посліду* — на питання 31 [Як у вас називаються відходи після молотьби (крім соломи): а) жита, б) пшениці, в) проса, г) гречки?]; *надвóри*

кужеліт' хурдєлиц'а — на питання 45 [Як у вас називається снігопад: а) без вітру, б) з вітром?] і т. ін. Ці недоліки, як і низка інших, привели до забракування великобагачанських матеріалів, зібраних Дніпропетровським університетом. До речі, якщо йдеться про говірку с. Великої Багачки, то слід сказати, що їй не пощастило і в записах Полтавського педінституту, який збирав тут матеріал двічі (1948 і 1950 рр.). Забракованими виявилися також записи Київського університету, зроблені в трьох селах Вищедубечанського району на Київщині.

Програма ДАУ, як відомо, в частині випадків вимагає тлумачити значення слів. Розкриття семантики мають на меті, зокрема, підрозділ «Чи вживається у вас слово і яке його значення?» та кілька пунктів або підпунктів у інших розділах. Природна річ, що залежно від конкретних особливостей певної говірки можна і треба виходити за рамки вимог Програми. Однак нерідко спостерігається зворотне явище, коли збирачі говіркового матеріалу не виявляють значення слів, відтірків у семантиці і зв'язку семантичної диференціації з фонетичним розрізненням навіть у тих нечисленних випадках, у яких на потребу відповідного виявлення вказує Програма. Так, у записах Львівського педінституту, зроблених у с. Рокитах, Львівської обл., у підрозділі «Чи вживається у вас слово?..» із 73 питань відповіді дано на 51 питання, а пояснення значень слів — у відповідях лише на п'ять питань. Не розкрита семантика тут у відповідях на питання 117 (*квóкчут* і *квóкч'іт*, *жур'ітс'є*, *кутку-дбакайт*) і 400 (*бэр'іска*, *голдóука*); немає ні розрізнення, ні вказівки на відсутність розрізнення у відповіді на питання 405, хоч у відповіді на питання 84 є спроба витлумачити зміст слова: *мукá, мліво* (*у млин'і багато мліва*).

На питання 46 (*Хма́ра* чи *ту́ча*, чи ще як? Яка різниця в значенні?) у записах Кам'янець-Подільського педінституту (с. Купіль, Хмельницької обл.) дано відповідь: *хма́ра*. Кам'янець-подільці не дають пояснень і в таких відповідях: 124. *каліта́*; 139. *трóйáн*; 155. *вкáлка*; 147. *гру́блик*; 158. *па́луба*; 159. *ста́йа*; 394. *шкі́ра*, *шкúра*; 400. *ба́різка*, *гол'іу́ка*; 433. *т'ітка*, *ц'óтка*; 442. *шко́ло*, *шк'áнка*; 444. *дусі́ти*, *душі́ти* та ін.

Простою фіксацією слів (у кращому разі — в реченні, проте без наведення основної форми) нерідко обмежуються і дніпропетровці (пор. 78. *бичкі́ продайт'с'а*; 124. *закрий хві́ртку*; 147. *де ти дів рубел'і*). Однак у їхніх записах можна зустріти і вказівку на розрізнення семантики слова, відбиття фонетико-семантичної диференціації (пор. 403. *шчі́тка шо ма́зат'*, *шчо́тка шо чі́стит' одéжу*).

Крім явищ і особливостей, що є типовими для тієї або іншої говірки, певний інтерес становить, зрозуміло, також відмирання деяких особливостей, зберігання різних раритетів, з'явлення нового, викликане, зокрема, впливом літературної мови, в лек-

сиці, семасіології, морфології, синтаксисі і в фонетиці та акцентології, наявність можливих паралелей і варіантів та ін. Проте, незважаючи на набутий досвід, на вказівки діалектологічних нарад і на вимоги Програми ДАУ з інструкцією, у діалектних матеріалах мало, а подекуди й зовсім не приділяється уваги цим питанням. Оскільки такий закид стосується великої кількості розглянутих матеріалів, за винятком, може, записів Львівського університету, виконаних на високому рівні, то для ілюстрації сказаного досить спинитися на небагатьох прикладах із матеріалів Львівського педінституту, зібраних у с. Рокитах, Львівської обл. Даремно шукати тут хоч би побіжної, хоч би незначної вказівки на відмирання або розвиток якогось явища чи поняття у відповідях на питання 124—146. Однак подібна байдужість до живого буття говірки подекуди зламується, і тоді з'являються дрібні ремарки, що можуть свідчити, наприклад, про вплив літературної мови [пор. 65. *куг'їт, н'івин'* (рідко), 75. *вив'їрка, катаїїрка, б'їлка* (діти)], про відживання місцевого слова [пор. 61. *партувїна* (I³)] або про деякі переймання, підтримувані впливом літературної мови [пор. 63. *тїрба* (*сїмка* — типер), 64. *тївїар, худїоба, скот* (типер)]. Подібне спорадичне вкраплення не завжди ясних ремарок не може, безперечно, поліпшити справи.

Згідно з Програмою до відповідей на небагато питань (усього близько 20) бажано додавати малюнки або схеми тих речей, предметів і знарядь, про які йдеться в самих питаннях, а згідно з інструкцією необхідно записувати суцільні тексти. Ознайомлення з новими матеріалами свідчить, що в більшій частині їх немає ні бажаних малюнків або схем, ні необхідних текстів. Наприклад, із зібраних Полтавським педінститутом і надісланих протягом одного року 28 матеріалів погано виконані три-чотири малюнки можна зустріти лише в трьох матеріалах, а суцільних текстів немає в жодному. Те ж характерне для записів кам'янець-подільських збирачів. Малим задовольняються і збирачі Львівського педінституту, у матеріалах яких при всій уважності і пильності годі знайти достатню кількість текстів і необхідні схеми.

Небезпеку для нормального складання атласа становлять різноманітні помилки в оформленні відповідей. Такі помилки зумовлені здебільшого спотворенням або неправильним розумінням суті фонетичної транскрипції. Рідше вони виникли внаслідок пропуску або вставлення літер, відсутності знака над йотом і наголосу, внаслідок проставлення знаків наголосу не у відповідному місці та ін. Надто багатим на ці помилки виявився згадуваний уже матеріал із с. Великої Багачки (пор. 19. *зїмлїу*, 23. *складїйт'с'а*, 37. *лїушн'ї*, 38. *прїдївлїют'*, 74.

³ I — мовлення людей найстаршого віку.

гадйўка, 109. грэблйу, 116. крйўкайут', 136. т'агаем, 223. лйу-
дйна, 294. іменені, 458. фватат' та ін.).

Деякі записувачі, всупереч нормам фонетичної транскрипції, користуються різними випадковими знаками або допускають інші відхилення. Підміну літер, відсутність лігатури і под. можна зустріти в записах Львівського педінституту (пор. 374 *чуунó*,

375 і 440. *дзилéний*, 448. *дзв'інкйй*, але — 379. *гудзóк*), Кам'янець-Подільського педінституту (пор. 249. *йому пwлўлwс'і*, 245. *йогó тwставйли*) та ін. Багато хто все ще користується знаками *w* і *g*, причому, як правило, в невпізанному графічному вигляді їх, що не може не ускладнювати процесу вивчення матеріалів і користування цими матеріалами.

Нерідко спостерігається непослідовність у позначенні пом'якшення приголосних перед *і*, у фіксації нескладового *у* і губного *в*. Ці хиби характерні для матеріалів, надісланих з різних місць; особливо властиві вони записам з лівобережних *і*, частково, правобережних південно-східних говірок.

Розбіжності щодо фіксації явища пом'якшення приголосних перед *і* та поплутання нескладового *у* і звука *в* виразно простежуються на таких прикладах: 10. *тік* — 39. *бат'іг*, 36. *в'із* — 225. *від* і 257. *він*, 264. *вўлій* — 267. *л'ішўн*, 297. *волод'йіе* — *радййе*; 186. *втихомйрити*, 243. *слово в слóво*, 254. *нэмá вдома* — 1. *н'ідбуд'йўл'а*, 29. *н'йўкóна*, 75. *в'йўйўрка* і под. (із записів Львівського педінституту, зроблених у с. Боратині, Львівської обл.). Відповідна непослідовність простежується також у матеріалах кам'янець-подільських та інших збирачів.

У записах, що їх надіслали Дніпропетровський і Харківський університети та Черкаський і Полтавський педінституту, пом'якшення приголосних часто позначається лише там, де за орфографією вживається знак пом'якшення або йотований голосний, хоч у вимові в таких випадках не завжди може бути пом'якшення. Тим же записам властива непослідовність щодо фіксації нескладового *у* і губного *в*, а також дієслівних закінчень у зворотних формах і складних числівників (пор. 226. *журисться*, 227. *попитатися*, 339. *девйатнадцат'*, 340. *двадц'ат'*, 22. *двадцять* — запис із с. Мар'янського, Дніпропетровської обл.).

Згідно з інструкцією до Програми ДАУ члени діалектологічних експедицій повинні працювати з інформаторами різного віку. Зібрані в такий спосіб матеріали потім, звичайно, підлягають уз'ємоногодженню і зведенню в один запис із позначенням (римськими цифрами) відмінностей у вимові або інших відмінностей, властивих мовленню людей різного віку. Зведення відповідей і виготовлення системного запису вимагає більшого зосередження уваги, взаємоконтролю і взаємоперевірки збирачів, тобто створення деякі втрудження, проте забезпечує кращу якість, більшу правдоподібність і досконалість матеріалів. Хоч про потребу зведення записів уже говорилося і методично та

практично перевага їх над незведеними записами доведена, однак подекуди чомусь ігнорують цей спосіб оформлення матеріалів і надсилають їх буквально в чорновому вигляді, з значними розходженнями між так званими віковими відповідями, у зв'язку з чим зрідка створюється враження, що надіслані в одній папці записи-«трійнята» зафіксовані з вуст носіїв не однієї говірки, а трьох або, в кращому разі, двох говірок. Подібні записи-«трійнята» довго надходили, наприклад, з Ужгородського і Дніпропетровського університетів та з Полтавського і Херсонського педінститутів.

З приводу зведення записів слід згадати й такі випадки, коли деякі збирачі, відмовившись від методу «трійнят», оформлення яких, до речі, потребує значно більше паперу, часу і сил, ніж оформлення зведеного запису, не перейшли, однак, до раціональнішого способу. Про матеріали, зібрані Полтавським педінститутом за останні роки, не можна сказати, що це ті ж «трійнята», проте не можна вважати їх і за зведені записи. Справа в тому, що полтавці дотримуються по суті попереднього напрямку, заносючи відповіді, одержані від людей різного віку, не в окремі зшитки, а на одну сторінку вертикальними стовпцями. Збирачі Миколаївського педінституту розміщують такі відповіді горизонтальними смугами. Отже, і полтавці, і миколаївці завдають собі немало клопоту з писанням, яке не завжди потрібне і не завжди диктується особливостями живої говірки. Навпаки, кам'янець-подільці та інші збирачі спростили писання, однак у такий спосіб, що нерідко в їхніх записах зовсім неможливо простежити нові явища в мовленні молоді або архаїзми в мовленні літніх громадян, хоч у загальних відомостях про село і говірку наводиться список інформаторів, серед яких є люди різного віку.

Розгляд багатьох матеріалів, особливо тих, що не мають суцільних текстів та окремих поодиноких фраз або словосполук, які б розкривали зміст слова, засвідчували б його в певному вжиткові і т. ін., доводить, що на місцях Програму нерідко заповнюють унаслідок прямого опитування, тобто пропонуючи і нав'язуючи інформаторові одну з двох або трьох готових відповідей (напр., до питання 307: «У вас кажуть *селяне* чи *селяни*?» або до питання 367: «У вашому селі говорять *колбдязь* чи *колбдезь*, чи *колодізь*?»). У зв'язку з цим до уваги не береться розмовна мова або вривки з розмовної мови, мови невимушеної і природної, хай і викликаної тими або іншими навідними питаннями, але тільки природними, не нав'язними, на зразок таких: «Як у вас називаються жителі села — хлібороби?» або «Як у вас називається глибока яма, з якої беруть воду?».

Про нав'язування інформаторові наведених у Програмі слів або форм, отже, фактично, про перетворення збирача на приїжджого інформатора свідчать хоч би записи Львівського пед-

інституту, зроблені протягом одного сезону в с. Верблянах та інших дев'яти населених пунктах Львівської обл., чимало записів, надісланих Полтавським педінститутом і ще деякими вишами.

У діалектних матеріалах не раз доводиться стикатися з фактами розширення відповідей (особливо в розділі лексики). Розширюються відповіді у вигляді речення, в якому вжите певне слово, що вимагається Програмою. Факти такого розширення в цілому не слід осуджувати, як не слід і застерігати проти них. Однак недоліком тут буває те, що після речення або в реченні в дужках не наводиться, як правило, основна форма необхідного слова, унаслідок чого втрачається можливість простежити відповідну рису, яку повинен висвітлити той чи інший пункт Програми ДАУ, або всебічно відбити в діалектному словнику цікаве специфічне слово.

Відзначений недолік характерний, наприклад, для запису, зробленого в с. Мар'янському, Дніпропетровської обл.: 134. *Діти вкрилися кодрейу*; 147. *Дівка качала рублём білизну*; 153. *Піч стояла на подові* та ін. На основі зафіксованих у такий спосіб даних неможливо простежити явище палаталізації або диспалаталізації кінцевих приголосних *р* і *л* (*кодр'а* чи *кодра?* *рубёл* чи *рубёл'?*) і явище рефлексії *о* в закритому складі та його вплив на попереднє *п* (*пид*, *під* чи *п'ід?*).

Розширення відповідей за допомогою речення без фіксації основної форми необхідного слова спостерігається в матеріалах Ужгородського, Харківського, Дніпропетровського університетів, Полтавського педінституту та інших вишів.

У Програмі ДАУ є низка слів чи форм, які під різним кутом зору розглядаються в двох-трьох розділах або питаннях. Зіставлення відповідей із тих розділів і питань, де повторюються ці слова або форми, допомагає вяснити, наскільки діалектні записи є системними і вірогідними, тому що взаємовідповідність їх є свідченням удумливого ставлення збирачів до свого обов'язку протягом усього перебування експедиції в селі, а розходження між відповідями або разюча суперечливість їх може вказувати на поспішність і несерйозність у роботі. Разом з тим розбіжність між відповідями нерідко є виявом сумнівності або малоприматності самих матеріалів.

У багатьох записах деяких вишів, зокрема Львівського, Чернігівського і Кам'янець-Подільського педінститутів, значне розходження між відповідями трапляється дуже часто. Розходження стосується фонетичних, акцентуаційних, морфологічних, лексичних і синтаксичних особливостей говірок. Щоб переконатись у присутності цього недоліку, досить зіставити небагато прикладів: 370. *шчдс'ц'а* — 450. *шчдс'ц'е*, 246. *бугато грóший* — 308. *нимá грóш'л*, 281. *убропка зэмл'і* — 388. б) *ду зэмл'і*, 387. *с'ц'і'на* — 431. *с'ц'імá* (с. Вербляни, Львівської обл.), 231. *йегó* — 248. *йогó* (с. Боритин, Львівської обл.) — із записів Львівського

педінституту; 302. б) *грунтї* — 463. *грунт*, 70. *д'ат'іл'* — 434. *д'атэл'*, 246. *грошєй* — 308. *грбший*, 283. *бл'яску* — 371. *бл'аск*, 289. *вїм'я*, *тїм'я*, *їм'я* — 427. *пáмн'ат'*, *с'їмн'а*, *мн'ати* (с. Купіль, Хмельницької обл.) — із записів Кам'янець-Подільського педінституту; 400. *берїзка* — 426. *берїска*, 264. *вўлик* — 416. *ўлик*, 392. *голўбка* — 426. *голўпка*, — з відомого вже запису, зробленого в с. Великій Багачці.

Ці і подібні до них факти розбіжності між відповідями в різних місцях одного й того ж запису свідчать, безперечно, про відсутність контролю і взаємоконтролю під час перебування експедиції на селі та оформлення матеріалів, а безсистемність запису, яка виникає внаслідок безконтрольності і відсутності перевірки, перешкоджає створенню цілісної в'яви про систему говірки і втруднює або й унеможливорює нормальне вкладання атласа і діалектних словників.

Кількарічна практика записування говіркового матеріалу свідчить про те, що для користі справи, для повнішого і найправдоподібнішого відбиття різноманітних особливостей говірки краще добирати в першому-ліпшому селі не по одному інформатору від кожної з трьох вікових груп, як це робиться багатьма збирачами, а по два-три й більше з можливою і часто необхідною черговістю їх під час опрацювання Програми ДАУ.

Однак із перегляду загальних відомостей, що обов'язково додаються до кожного матеріалу, як і самих матеріалів, видно, що збирачі обмежуються переважно одним інформатором. Так, з добрих і, очевидно, дуже терплячих послуг одного інформатора (навіть старшого віку) користуються Кіровоградський і Полтавський педінститути, Ужгородський і Чернівецький університети та ін.

Окремі записи зовсім не засвідчують стосунків збирача з інформатором, а через те створюється враження, що студенти записали й оформили матеріали, не відриваючись від Програми ДАУ і не виходячи або не виїжджаючи за межі свого студентського місця мешкання.

Безсумнівно, що обмеження одним інформатором не може забезпечити відбиття говіркової системи, зате спричиняється до випадковостей, розбіжностей і безладдя.

Крім усього іншого, слід розглянути ще питання зовнішнього, технічного оформлення діалектних матеріалів. Цей бік справи також залишає бажати значно кращого. Дехто з збирачів часто користується олівцем, сліди якого можна читати по-різному або й зовсім не розшифрувати. Таке недбальство тим більш дивне, що в минулому не раз говорилося про потребу ведення записів чорнилом. Буває, що записи оформлюються в блокнотах, дуже незручних для користування. У деяких записах можна зустріти суцільні нерозбірливі слова, поплутання і пропуск номерів питань. Часом до записів не додаються відомості про населений пункт, про інформаторів, про час збирання матеріалів і т. ін.

Іноді безграмотно пишуться загальні дані і навіть прізвища, імена та по батькові як збирачів, так і керівників експедицій.

Зокрема, якщо Полтавський педінститут за останні роки перейшов на оформлення матеріалів чорнилом, то дніпропетровці та інші збирачі стійко тримають на озброєнні олівці. Однак трапляються випадки, коли нерозбірливість записів залежить не тільки від зброї, а, очевидно, від чогось іншого. По-різному можна читати відповіді на деякі питання, не знаючи, яке ж читання правильне: 18. *пáкоси* чи *пáкоси*; 67. *на кáшу* чи *на пáшу*; 309. б) *кóн'ом*, *хлóпц'ом* чи *кóн'ам*, *хлóпц'ам* (с. Велика Багачка, запис Дніпропетровського держуніверситету); 121. *мн'аўкаўут* чи *мн'аўкайт*; 367. *пáйасй* чи *кáйаці* (с. Купіль, запис Кам'янець-Подільського педінституту) та ін.

Поплутання і пропуски номерів питань зустрічаються в записах Львівського педінституту. (у матеріалах говірки с. Колоденців пропущено питання 199, 200, 202, 203, 204, 207, 208, 210—214, 216—220; у матеріалах говірки с. Конюшкова пропущено 18 питань; у матеріалах говірки с. Рокит пропущено 23 питання і переплутано питання 94 та 95), Дніпропетровського держуніверситету (у матеріалах говірки с. Великої Багачки переплутано 22 питання і пропущено одне питання) та інших вишів.

Загальні відомості про населені пункти, про кореспондентів, інформаторів і т. ін. наводяться поверхово, а частина з них зовсім відсутня в деяких записах Чернівецького держуніверситету, Львівського і Кам'янець-Подільського педінститутів та ін., причому кам'янець-подільці часом розкидають необхідні відомості в різних місцях запису.

Дуже впадає в око наявність граматико-стилістичних помилок у загальних відомостях, що оформлюються літературною мовою. Як це не прикро, проте помилки цього типу зустрічаються в записах Полтавського педінституту (пор. *Єлізавета*, *Мирошніченко*, *Валентіна*, *Калініченко*, *Кузьміч*, *Хільківка*, *магазин*, *сітняги*, *Константин*, *пісчана*, *сім вітрових млинів*; *Тому*, *хоч хто і мав клаптик землі, то всерівно нічого не могли з неї ніякої користі одержати, тому кріпаки працювали на козаків*; причому тут часто перекручуються назви сіл і районів), а також у записах Львівського педінституту (пор. *хутор*, *роддом*, *цигельня*, *бурий вугіль*, *дітясла*), Кам'янець-Подільського педінституту (пор. *Миксімова*, *Лізавета*, *Вінічук*; *Збирали студентки III-го курсу с. Купіль, Волочиського району*) та ін.

Зрідка над текстом із подібними помилками або під ним удається підзначити прізвище керівника студентів-збирачів, їхнього учителя, який несе безпосередню відповідальність за такий неприкрасний стан. Частіше ж осіб, відповідальних за відзначені недоліки, на основі записів установити неможливо, проте це не означає, що нема кому адресувати звинувачення і претензії.

Наприкінці слід підкреслити, що хиби в технічному оформленні матеріалів та інші розглянені недоліки, головнішими з яких є відхилення від змісту питань Програми ДАУ, пропуски відповідей або фіксація неповних відповідей, різні помилкові відповіді, невиявлення семантики, непослідовність у користуванні прийнятою фонетичною транскрипцією, наявність розбіжностей між відповідями в одному й тому ж записі і под., загалом свідчать про недостатність або й відсутність контролю членів деяких кафедр під час збирання матеріалів. У нашій важливій справі ці недоліки не можуть не викликати занепокоєння, а тому необхідно востаннє і з усією серйозністю засудити їх, з тим щоб на прикінцевому етапі збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови і вже на початку збирання даних для обласних діалектних словників та загальнослов'янського атласа була забезпечена найвища якість записів.
